

Прагнення до спілкування з тваринами притаманне дітям різного віку. Як свідчать психологічні дослідження, ставлення до тварин і рослин — це перше ставлення до природи, яке починає усвідомлювати дитина. В дитячому світосприйнятті тварини займають не менш значуще місце, ніж найрідніші люди, вони — рівноправні, рівноцінні суб'єкти спілкування, переживання, ігор та дружби. Проте, іноді, слова про любов дивним чином співіснують з проявами насильства, або, навіть, жорстокості стосовно тварин.

Програма «Екологічна етика та гуманне ставлення до тварин і рослин» покликана ознайомити дітей з засадами і правилами етичного ставлення до живої природи, спрямована не просто на звичайне запам'ятовування наданої інформації, а насамперед, має на меті виховання гуманного ставлення до тварин. Предметом уваги педагога має стати формування гуманістичних моделей поведінки по відношенню до тварин і рослин.

Методичний
посібник
для вчителів

В.Є. Борейко,
Н.А. Пустовіт

ЕКОЛОГІЧНА ЕТИКА ТА ГУМАННЕ СТАВЛЕННЯ ДО ТВАРИН І РОСЛИН

В. Є. Борейко, Н. А. Пустовіт

ЕКОЛОГІЧНА ЕТИКА
ТА ГУМАННЕ СТАВЛЕННЯ
ДО ТВАРИН І РОСЛИН

Методичний посібник для вчителів

Київ—2011
Видавництво НОГОС

Видання частково профінансоване
президентом Асоціації
зоозахисних організацій України
А. С. Серпинською

Борейко Володимир Євгенович, Пустовіт Наталія Афанасіївна

Б 33 **Екологічна етика та гуманне ставлення до тварин і рослин.**
Методичний посібник для вчителів. — К.: Київський еколого-культурний центр, Асоціація зоозахисних організацій України, 2011. — 80 с.

Розрахований на вчителів загальноосвітніх навчальних закладів.

Про авторів: Борейко Володимир Євгенович, директор Київського еколого-культурного центру, Заслужений природоохоронець України; Пустовіт Наталія Афанасіївна, кандидат педагогічних наук, завідувач лабораторії екологічного виховання Інституту проблем виховання НАПН України

© Київський еколого-культурний центр, 2011

Зміст

Передмова	4
В.Є. Борейко, Б.М. Васильківський. Програма курсу «Екологічна етика та гуманне ставлення до тварин і рослин»	5
Загальні методичні рекомендації	16
Вступ. Предмет, цілі й завдання екологічної етики та гуманного ставлення до тварин і рослин	21
Тема 1. Історія екологічної етики	24
Тема 2. Краса природи	28
Тема 3. Взаємовідносини між людиною й тваринами	33
Тема 4. Основні біологічні й фізіологічні потреби тварин. Права тварин. П'ять свобод свійських тварин	40
Тема 5. Етичні принципи ставлення до природи	50
Тема 6. Етичне ставлення до дикої природи	57
Тема 7. Тварини, що мешкають поряд з людиною	62
Тема 8. Гуманне ставлення до рослин	66
Тема 9. Громадський рух на захист тварин і дикої природи	70
Література	75
Додатки	76

ПЕРЕДМОВА

Цей посібник створено до програми «Екологічна етика та гуманне ставлення до тварин і рослин», схваленої для використання у загальноосвітніх навчальних закладах Міністерством освіти і науки України.

Проблеми етичного ставлення до природи все активніше порушуються філософами, культурологами, екологами, педагогами. Адже сучасна екологічна криза є свідченням кризи духовної, моральної. Відтак, гармонізація взаємодії людства з природою потребує ціннісного, по-справжньому людського — гуманного — ставлення до навколишнього світу загалом.

Як свідчать психологічні дослідження, ставлення до тварин і рослин — це перше ставлення до природи, яке починає усвідомлювати дитина. «Я люблю кошенят, маму і морозиво», — зазвичай можна почути від дитини. І насправді, в дитячому світосприйнятті тварини займають не менш значуще місце, ніж найрідніші люди, вони — рівноправні, рівноцінні суб'єкти спілкування, переживання, ігор та дружби.

Прагнення до спілкування з тваринами притаманне дітям різного віку. Проте, іноді, слова про любов дивним чином співіснують з проявами насильства, або, навіть, жорстокості стосовно тварин.

І це не тому, що діти злі або недобрі. В більшості випадків причини такої поведінки пояснюються невмінням співпереживати, адекватно виражати свої почуття, небажанням знаходити компроміси між власними примхами і природними звичками, потребами пухнастого (чи пернатого) друга. Трапляється, що ставлення до тварини чи рослини ґрунтується не на наукових знаннях, а на побутових уявленнях чи забобонах, що стає на заваді розумінню їх цінності як окремого прояву Життя.

Програма «Екологічна етика та гуманне ставлення до тварин і рослин» і рекомендації до неї покликані ознайомити дітей з засадами і правилами етичного ставлення до живої природи. Заропоновані розробки спрямовані не просто на звичайне запам'ятовування наданої інформації. Насамперед, вони мають на меті виховання гуманного ставлення до тварин. Предметом уваги педагога має стати формування гуманістичних моделей поведінки по відношенню до тварин і рослин.

У методичному посібнику представлена програма курсу «Екологічна етика та гуманне ставлення до тварин і рослин», наведені загальні методичні рекомендації щодо навчально-виховної роботи зі школярами. Подана до тем інформація є базовою, її варто поширити, користуючись вказаними джерелами. Форми і методи вивчення окремих тем дібрано з урахуванням вимог до результатів навчання.

Бажаємо успіхів!

ПРОГРАМА КУРСУ «ЕКОЛОГІЧНА ЕТИКА ТА ГУМАННЕ СТАВЛЕННЯ ДО ТВАРИН І РОСЛИН»

*«Схвалено
для використання
в загальноосвітніх
навчальних закладах»*

*науково-методичною комісією
з біології, екології та природознавства
Науково-методичної Ради з питань освіти
Міністерства освіти і науки України
14.12.2010 р. № 9*

ЕКОЛОГІЧНА ЕТИКА ТА ГУМАННЕ СТАВЛЕННЯ ДО ТВАРИН І РОСЛИН

Курс за вибором для учнів 8-х (9-х) класів загальноосвітніх
навчальних закладів
(34 години, зокрема теоретичних — 20 годин, практичних — 14 годин)

*Автори:
Борейко В.Є., Васильківський Б.М.*

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Мета курсу:

Екологічна етика та гуманне ставлення до тварин і рослин має на меті ознайомити учнів з положеннями екологічної етики, прищепити їм навички гуманного ставлення до тварин і рослин.

Гуманне, етичне відношення до тварин і рослин ґрунтується на переконанні, що людина має зважати на основні права і визнавати інтереси тварин і рослин незалежно від отриманої користі.

Програма покликана сприяти:

- ♦ розвитку в дитини почуття відповідальності, обов'язку та поваги стосовно представників тваринного і рослинного світу;
- ♦ вихованню природо-центричного світогляду;
- ♦ формуванню системи моральних цінностей і ціннісних орієнтацій щодо тваринного та рослинного світу;
- ♦ організації безпосередньої діяльності учнів з охорони природи та захисту тварин і рослин своєї місцевості під час навчання та суспільно корисної праці.

Важливою умовою вивчення курсу «Екологічна етика та гуманне ставлення до тварин і рослин» є різноманітна практична діяльність, бо саме в ній виявляються і закріплюються позитивні якості особистості, що має жити в гармонії з природою, допомагати та захищати тварин та рослини.

Актуальність вивчення курсу

У 2006 р. в нашій країні був прийнятий Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження». Цей Закон спрямований «на захист від страждань і загибелі тварин внаслідок жорстокого поводження з ними, захист їх природних прав та укріплення моральності й гуманності суспільства».

Стаття 6 Закону проголошує:

«Виховання гуманного ставлення до тварин є важливою складовою етичного, культурного та екологічного виховання громадян. Виховання гуманного ставлення до тварин передбачає формування високого рівня еколого-етичної свідомості та культури громадян. Виховання гуманного ставлення до тварин забезпечується шляхом викладання курсів з екологічної етики та гуманного ставлення до тварин у дошкільних навчальних закладах, у системі загальної середньої, професійно-технічної і вищої освіти». Таким чином були чітко окреслені основні освітнянські задачі з виховання гуманного ставлення до тварин.

Згідно ґрунтовних досліджень російських екологічних психологів (В.Ясвін, Д.Дерябо, Д.Кавтарадзе) для підліткового віку характерний розвиток першого піку невмотивованої жорстокості. Випадки жорстокого поводження з тваринами найчастіше трапляються серед учнів 8–9 класів (переважно серед хлопців). Даний навчальний курс спрямований на профілактику випадків жорстокого поводження з тваринами серед школярів, на виховання

доброго, милосердного відношення до живої природи загалом.

Передбачається, що даний курс буде ефективним для формування етичного ставлення до живої природи в учнів 8–9 класів, тому що його зміст привертає увагу школярів до екологічних проблем, пов'язаних з життєдіяльністю свійських, безпритульних, диких тварин та рослин.

Зміст і методи курсу спрямовані на розвиток природоохоронної мотивації, вміння особистості надавати допомогу тваринам та рослинам у різних життєвих ситуаціях.

Реалізація змісту навчального курсу передбачає проведення різних форм навчальних занять. Великого значення в зв'язку з цим набувають практичні заняття з охорони природи — виготовлення і встановлення гнізд для птахів та диких бджіл, різноманітних годівниць для тварин, надання допомоги деревам.

Оцінювання навчальних досягнень учнів з вивчення цього курсу є необов'язковим. Насамперед, слід звернути увагу на виховні орієнтири, які автори вбачають у проявах співчуття тваринам та рослинам або в бажанні надати їм допомогу.

Вимоги до навчальних досягнень учнів

Учні повинні знати:

- ♦ основні еколого-етичні вимоги ставлення до природи;
- ♦ еволюцію відносин людини та тварин;
- ♦ основні причини захворювань тварин та заходи з їх профілактики.

Учні повинні вміти:

- ♦ проводити спостереження за тваринами та рослинами;
- ♦ працювати з навчальною та науково-популярною літературою;
- ♦ доглядати за тваринами і рослинами;
- ♦ використовувати набуті знання в справі охорони природи рідного краю;
- ♦ толерантно ставитися до світу живої природи, поважати чуже життя;
- ♦ знати як будувати годівниці для птахів і штучні гнізда для птахів і диких бджіл.

Програма курсу складається з теоретичної і практичної частин. Вивчення курсу розраховано на 34 години. Заняття проводяться з використанням традиційних і нетрадиційних форм і ме-

тодів навчання: лекції, практичні заняття, індивідуальні і групові самостійні роботи, зустрічі, рольові ігри.

Практичні роботи узгоджені з порами року, наприклад (виго-товлення годівниць для птахів — у грудні, надання допомоги де-реву — у березні тощо).

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН КУРСУ ЗА ВИБОРОМ
«Екологічна етика та гуманне ставлення до тварин і рослин»
 для учнів 8 (9-х) класів загальноосвітніх навчальних закладів
 34 години, 1 година на тиждень

Тема	Норма навчальної роботи, годин		
	Всього	Теоретичної	Практичної
Вступ	1	1	—
Тема 1. Історія екологічної етики	1	1	—
Тема 2. Краса природи	2	2	—
Тема 3. Взаємовідносини між людиною і тваринами	2	2	—
Тема 4. Основні біологічні й фізіологічні потреби тварин. Права тварин. П'ять свобод свійських тварин	2	2	—
Тема 5. Етичні принципи ставлення до природи	2	2	—
Тема 6. Етичне ставлення до дикої природи	5	4	1
Тема 7. Тварини, що мешкають поряд з людиною	12	2	10
Тема 8. Гуманне ставлення до рослин	4	2	2
Тема 9. Громадський рух на захист тварин і дикої природи	3	2	1

Основні терміни та поняття

Безпритульні тварини, біологічні потреби тварин, біоцент-ризм, вакцинація тварин, вегетаріанство, гуманне ставлення до тварин, добробут тварин, жорстокість до тварин, зоозахисні ор-ганізації, опікування тваринами, права тварин, природно-за-

Дата	К-ть годин	Зміст навчального матеріалу	Вимоги до результатів навчання
	1	Вступ	
		Предмет, мета і завдання екологічної етики та гуманного ставлення до тварин і рослин. Практичне значення етичного відношення до природи.	<i>Учень (учениця) називає:</i> предмет, мету і завдання екологічної етики та гуманного ставлення до тварин і рослин. <i>Наводить приклади:</i> — етичного чи неетичного ставлення до природи.
	1	Тема 1. ІСТОРІЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕТИКИ	
		Історія екологічної етики, ставлення до природи і тварин у часи Древнього Риму і Греції, у середньовіччі, у сьогоденні. Перші закони про захист тварин. Культ тварин і рослин у міфах народів світу. Етичне ставлення до природи у християнстві, ісламі, іудаїзмі і буддизмі. Погляди А. Швейцера і О. Леопольда на ставлення до природи. Антропоцентризм, біоцентризм і екоцентризм. Біоетика, погляди Ван Р. Поттера. Сучасний біотичний рух в Україні (С.В. Пустовіт).	<i>Учень (учениця) називає:</i> — основні етапи розвитку етичного ставлення людини до природи. <i>Наводить приклади:</i> — прийняття перших законів про захист тварин у Європі; — етичного ставлення до природи у різних релігіях. <i>Характеризує:</i> — антропоцентризм, біоцентризм і екоцентризм як три основних види ставлення людини до природи.
	2	Тема 2. КРАСА ПРИРОДИ	
		Краса природи. Естетична цінність тварин і рослин, дикої природи, небесних світил, об'єктів неживої природи. Відображення краси природи в художній творчості людини.	<i>Учень (учениця) висловлює:</i> — власні судження щодо естетичної цінності природи. <i>Наводить приклади:</i> — відображення краси природи в творах живопису, народної творчості, музики, літератури. <i>Характеризує:</i> — естетичну цінність ранньоквітучих рослин; — естетичну цінність співу диких птахів; — естетичну цінність старих дерев. <i>Робить висновки:</i> — про найбільш естетично цінні дерева у найближчому лісі, парку.

Дата	К-ть годин	Зміст навчального матеріалу	Вимоги до результатів навчання
	2	Тема 3. ВЗАЄМОВІДНОСИНИ МІЖ ЛЮДИНОЮ І ТВАРИНАМИ	
		Поняття жорстокості у відношенні до тварин. Випадки жорстокості в сільському господарстві, в дослідних роботах, на полюванні і риболовлі. Закон України "Про захист тварин від жорстокого поводження". Альтернативи експериментам на тваринах. Ставлення до тварин як до істот, здатних на почуття. Тварини і розваги. Тварини в зоопарках, цирках, парках тощо. Фотографування з дикими тваринами як приклад жорстокого поводження. Вплив жорстокого поводження з тваринами на стан здоров'я людини. Добробут тварин. Ветеринарні і санітарно-епідеміологічні норми утримання тварин у домашніх умовах.	<i>Учень (учениця) висловлює:</i> — своє ставлення до випадків жорстокого поводження з тваринами. <i>Наводить приклади:</i> — основних вимог Закону України "Про захист тварин від жорстокого поводження"; — основних альтернатив експериментам над тваринами. <i>Учень (учениця) порівнює:</i> — відповідність умов утримання тварин у зоопарку, зоокуточку, фермі вимогам Закону України "Про захист тварин від жорстокого поводження".
	2	Тема 4. ОСНОВНІ БІОЛОГІЧНІ Й ФІЗІОЛОГІЧНІ ПОТРЕБИ ТВАРИН. ПРАВА ТВАРИН. П'ЯТЬ СВОБОД ДОМАШНІХ ТВАРИН	
		Безправність тварин. Фізичні і моральні страждання тварин. Основні біологічні та фізіологічні потреби тварин і права щодо їх захисту. Опікування, доброта і милосердя по відношенню до тварин. Стресові ситуації для сільськогосподарських тварин (транспортування та забій). Надання ветеринарної допомоги.	<i>Учень (учениця) називає:</i> — основні біологічні та фізіологічні потреби тварин; — основні права тварин; — п'ять свобод домашніх тварин. <i>Наводить приклади:</i> — основних біологічних і фізіологічних потреб тварин. <i>Характеризує:</i> — самоцінність тварин; — основні захворювання домашніх тварин. <i>Спостерігає:</i> — за поведінкою тварин у природі та вдома; — за біологічними і фізіологічними потребами тварин у природі та вдома.

Дата	К-ть годин	Зміст навчального матеріалу	Вимоги до результатів навчання
		Поняття про біотехнологічні дослідження та їх вплив на свійських тварин. Здоров'я домашніх і свійських тварин, захворювання паразитами, травми, нерозбірливе харчування, стерилізація та вакцинація тварин. Біологічні особливості найбільше розповсюджених видів домашніх тварин. Основні медикаменти і методи догляду за хворою твариною. Нормативно-правова база утримання тварин в Україні.	
	2	Тема 5. ЕТИЧНІ ПРИНЦИПИ СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ	
		Народні традиції етичного ставлення до природи. Етичні принципи ставлення до природи. Екологічне обґрунтування етичного ставлення до природи. Цінності природи: матеріальні і нематеріальні	<i>Учень (учениця) називає:</i> — етичні принципи ставлення до природи; — матеріальні і нематеріальні цінності природи. <i>Наводить приклади:</i> — етичного ставлення до квітів, дерев; — етичного ставлення до лісу; — етичного ставлення до тварин. <i>Характеризує:</i> — екологічну спрямованість традицій, фольклору українського народу. <i>Робить висновки:</i> — у чому полягає роль народних традицій у вихованні етичного ставлення до природи.
	5	Тема 6. ЕТИЧНЕ СТАВЛЕННЯ ДО ДИКОЇ ПРИРОДИ	
	4	Поняття про основні категорії об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ). Шкода від туризму в національних парках і інших об'єктах ПЗФ. Правила поведінки під час відвідування об'єктів природно-заповідного фонду. Основні екологічні правила туриста.	<i>Учень (учениця) називає:</i> — основні категорії об'єктів природно-заповідного фонду; — основні екологічні правила туриста. <i>Наводить приклади:</i> — етичного ставлення туристів до об'єктів природно-заповідного фонду.

Дата	К-ть годин	Зміст навчального матеріалу	Вимоги до результатів навчання
	5	Тема 6. ЕТИЧНЕ СТАВЛЕННЯ ДО ДИКОЇ ПРИРОДИ	
	1	<p>Чи існують "шкідливі" тварини? Вовк як "санітар" лісу і важливий елемент екологічних систем. Завдання шкоди природі від масового збору гербарію і зоологічних колекцій. Екологічне ставлення до диких тварин і екосистем. Червона книга.</p> <p>Рольова гра "Суд над вовком"</p>	<p><i>Характеризує:</i> — роль вовка у лісовій екосистемі; — чи є вовк "шкідливою" твариною; — у чому полягає завдання шкоди природі від масового збору гербарію і зоологічних колекцій.</p> <p><i>Учні проводять гру "Суд над вовком", у якій декілька людей грають роль "адвокатів" вовка, а ще кілька — виступають з боку "обвинувачення". Адвокати наголошують на позитивній ролі вовка у підтриманні екосистеми, "обвинувачення" — на випадках нападів вовка на свійських тварин. Інші учні, які виконують роль "народних присяжних", після наради виголошують "вирок" вовкові.</i></p>
	12	Тема 7. ТВАРИНИ, ЩО МЕШКАЮТЬ ПОРЯД З ЛЮДИНОЮ	
	2	<p>Урбанізація та її наслідки. Тварини що мешкають в населених пунктах (селах, містечках, містах). Місця в населених пунктах де мешкають різні тварини. Природні зони (парки, сквери, ставки, озера, річки, дерева), та людські помешкання (подвір'я, горища, стіни та підвали будинків) як місця проживання різних тварин. Правила побудови домівок для птахів, диких джвіл і годівниць. Проблема тварин у населених пунктах та безпритульних тварин. Організація допомоги тваринам населених пунктів та безпритульним тваринам.</p>	<p><i>Учень (учениця) називає:</i> — наслідки урбанізації; — тварин, що мешкають в населених пунктах; — різні місця в населених пунктах де проживають різні тварини. <i>Наводить приклади:</i> — створення домівок та годівниць для різних тварин; — де можуть жити тварини в населених пунктах; — організації допомоги тваринам та безпритульним тваринам. <i>Характеризує:</i> — стан місць проживання тварин у населених пунктах; — стан безпритульних тварин у населених пунктах.</p>

Дата	К-ть годин	Зміст навчального матеріалу	Вимоги до результатів навчання
	3	<p>Сприяння вихованню відповідальних власників. Позитивний вплив тварин на здоров'я людини. Основи гігієни при утриманні домашніх тварин.</p> <p>Практична робота. Виготовлення годівниць для птахів.</p>	<p><i>Робить висновки:</i> — що необхідно зробити для того, щоб у населених пунктах покращились умови життя тварин.</p> <p><i>Учень (учениця) називає:</i> — птахів, які потребують підгодовування взимку; — корм, яким слід підгодовувати взимку птахів. <i>Учень (учениця) демонструє навички:</i> — будівництва годівниць для птахів.</p>
	2	Встановлення годівниць для птахів.	<p><i>Учень (учениця) називає:</i> — найбільш зручні годівниці для різних видів птахів; — місця в парку (лісі), де найкраще встановлювати годівниці.</p>
	3	Практична робота. Виготовлення штучних гнізд для птахів.	<p><i>Учень (учениця) називає:</i> — птахів, які повертаються з вирю навесні. <i>Учень (учениця) демонструє навички:</i> — спорудження домівок для різних видів птахів.</p>
	2	Встановлення штучних гніздівель для птахів.	<p><i>Учень (учениця) називає:</i> — найбільш зручні домівки для різних видів птахів; — місця в парку (лісі), де найкраще встановлювати домівки для птахів.</p>
	4	Тема 8. ГУМАННЕ СТАВЛЕННЯ ДО РОСЛИН	
	2	<p>Рослини — як вразливі до дій людини живі організми. Правила догляду за домашніми рослинами. Методи і техніка догляду за старими деревами — пам'ятками природи.</p>	<p><i>Учень (учениця) називає:</i> — правила догляду за домашніми рослинами; — методи і техніку догляду за старими деревами — пам'ятками природи.</p>

Дата	К-ть годин	Зміст навчального матеріалу	Вимоги до результатів навчання
	2	Охорона ранньоквітучих рослин, які занесені до Червоної книги України. Практична робота. Надання допомоги деревам або виготовлення штучних гнізд для диких бджіл.	<i>Наводить приклади:</i> — дбайливого ставлення до старих дерев-пам'яток природи України. <i>Характеризує:</i> — стан старих дерев-пам'яток природи у найближчому сквері, парку, лісі. <i>Робить висновки:</i> — як треба налагодити охорону пролісків та інших ранньоквітучих рослин у населених пунктах. <i>Учень (учениця) називає:</i> — звичайні ознаки, за якими оцінюється стан дерева; — методи лікування дерева. <i>Характеризує:</i> — технологію лікування дупел і поверхневих пошкоджень дерев. <i>Учень (учениця) називає:</i> — види диких бджіл, які можуть жити в домівках. <i>Учень (учениця) демонструє навички:</i> — спорудження домівок для диких бджіл.
	3	Тема 9. ГРОМАДСЬКИЙ РУХ НА ЗАХИСТ ТВАРИН І ДИКОЇ ПРИРОДИ	
	2	Зоозахисні організації в Україні і Європі. Відомі діячі науки і культури, які захищають тварин. Акції на захист тварин і дикої природи.	<i>Учень (учениця) називає:</i> — відомі зоозахисні організації в Україні, Європі та їх внесок у захист тварин. <i>Наводить приклади:</i> — участі своїх однолітків у захисті тварин від жорстокого поводження. <i>Характеризує:</i> — зоозахисний рух у власному населеному пункті. <i>Робить висновки:</i> — що необхідно зробити для розвитку зоозахисного руху у населених пунктах.
	1	Зустріч з представниками громадських екологічних організацій.	

повідний фонд, «п'ять свобод тварин», свійські тварини, стародавні дерева, фізичні страждання тварин, Червона книга, екологічна етика, естетична цінність природи.

Література для вчителя

1. Большой спор о любительской охоте. Сост. В.Е. Бореико. — К.: КЭКЦ, 2003. — 176 с.
2. Бореико В.Е., Подобайло А.В. Екологічна етика. — К.: КНУ, 2004. — 112 с.
3. Бореико В.Е. Экологическая этика в школе. — К.: КЭКЦ, 2004. — 90 с.
4. Гуманитарный экологический журнал (1999-2010).
5. Декларация прав природы. — К.: КЭКЦ, 2003. — 15 с.
6. Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження», 2006.
7. Кисельов М.М., Канак Ф.М. Національне буття серед екологічних реалій. — К., 2000. — 320 с.
8. Леопольд О. Календарь песчаного графства. — М.: Мир, 1980. — 216 с.
9. Логиновская Л.М., Силич Т.В., Ставропольцев С.А. Биозтика и экоэтика для дошкольного и внешкольного образования. — Минск: МГЭУ, 2009. — 181 с.
10. Людина і довкілля. Захист тварин. — Львів, 2003. — 88 с.
11. Моральні та естетичні питання охорони природи. Тези доповідей обласної науково-практичної конференції (Львів, жовтень, 1990). — Львів: УТОП. — 35 с.
12. Нэш Р. Права природы. История экологической этики. — К.: КЭКЦ, 2001. — 128 с.
13. Риган Т. В защиту прав животных. Э. Линзи. Божественные права животных. — К.: КЭКЦ, 2004. — 104 с.
14. Сингер П. Освобождение животных. — К.: КЭКЦ, 2002. — 136 с.
15. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. — М.: Прогресс, 1992. — 572 с.

Література для учнів

1. Бореико В.Е., Грищенко В.Н. Спутник юного защитника природы. — К.: КЭКЦ, 1999. — 304 с.
2. Гриник П.І., Стеценко М.П., Шнайдер С.Л., Листопад О.Г., Бореико В.Є. Стародавні дерева України. Реєстр-довідник. — К.: Мінприроди України, 2009. — 143 с.
3. Леопольд О. Календарь песчаного графства. — М.: Мир, 1980. — 216 с.
4. Симонова Л.П. Ключи от природы или этические беседы по экологии. — М.: Агар, Мик., 1998. — 143 с.
5. Скарс Р. Эковиины. Радикальное движение в защиту природы. — К.: КЭКЦ, 2002. — 144 с.
6. Толстой Л. Первая ступень. — М.: Молодая гвардия, 1998. — 5 с.

Интернет-ресурси

1. Київський еколого-культурний центр, www.ecoethics.ru
2. Центр защиты прав животных «Вита», www.vita.org.ua

ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Загальна спрямованість методики вивчення курсу з екоетики визначається психологічними закономірностями формування ставлення до природи учнів підліткового віку.

Психологи виділяють молодший, середній і старший підлітковий вік.

Ставлення до природи дітей молодшого і середнього підліткового віку подібне. У молодшому підлітковому віці кожний другий школяр включає природні об'єкти в список «значущих інших». Висловлювання підлітків свідчать про їх ставлення до своїх домашніх тварин, як до членів сім'ї, рівноцінних партнерів у спілкуванні. При цьому ступінь психологічної близькості з цими об'єктами може бути вищим від матері, батька, інших рідних.

У підлітковому віці природа майже не розглядається як «об'єкт користі». Вона частіше виступає як «об'єкт охорони».

Зважаючи на недостатню сформованість у підлітків відповідного практичного досвіду, реалізація їх ставлення до природи потребує уваги і певного спрямування з боку педагогів.

У підлітковому віці — 13-15 років — відбуваються кардинальні зміни в ставленні до природи. Істотно знижується кількість школярів, для яких об'єкти природи відіграють роль «значущих інших», ставлення до природи, як до суб'єкта, руйнується. Оскільки природні об'єкти не зараховуються до сфери рівного у своїй самооцінці, то стають можливими такі дії стосовно них, які раніше були б неможливі. Старші підлітки можуть бути здатними на жорстоке поводження з тваринами, рослинами. При цьому жорстокість дійсно виступає проявом агресивності, а не є наслідком «нерозуміння», як в попередні періоди.

Природа для старших підлітків стає своєрідним «полігоном» для соціальних досягнень. Старші підлітки прагнуть просто використовувати природу і менше схильні до спілкування з природними об'єктами. В цьому віці тварини можуть виступати засобом самоствердження у колі однолітків — зростає бажання мати тварину «престижної» породи тощо.

Проте така трансформація не є загальною для всіх старших підлітків і відбувається тільки з тими, для кого на попередніх етапах спілкування з природними об'єктами не набуло цінності, а природні об'єкти недостатньо розкрились як суб'єкти.

Таким чином, потрібно всіляко підтримувати і розвивати відповідне ставлення до тварин, як до рівноправних суб'єктів спілкування, сприяти усвідомленню значення тварин у житті людини і в житті підлітків зокрема. Це допоможе мінімізувати негативні прояви стосовно тварин у старшому віці.

У визначенні методів вивчення правил гуманного ставлення до тварин і рослин враховано й інші психологічні особливості підлітків.

Вікові особливості підлітків	Відповідні виховні впливи
Прагнення бути і вважатися дорослим, самостійним, приймати важливі рішення, обстоювати свої погляди, думки, судження...	Позитивний вплив мовлення на свідомість. Діалогові методи: бесіди, дискусії, полеміка. Анкетування, тестування з наступним самоаналізом й самооцінкою
Підлітку властивий нестримний потяг до спілкування, до колективу, до спільної діяльності з товаришами	Діалогові форми, робота в малих групах
Підлітки переживають труднощі "формування людської гідності"	Стиль спілкування вчителя з учнями на ґрунті взаємоповаги. Спеціальні вправи на підвищення самооцінки, усвідомлення і закріплення позитивних рис
14-річним підліткам може бути притаманна здатність повністю усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними	Вправи на аналіз ситуацій, завершення початої історії, прийняття рішень
Перед підлітком відкривається світ ідей: великі події і життєві звички, відносини стають предметом розмірковувань, зіставлень і протиставлень; на все, що відбувається навколо, підліток починає дивитися з філософських позицій, усе підлягає внутрішньому моральному оцінюванню ...	Вправи на аналіз своєї поведінки, ставлення до тварин

Педагогічні впливи доцільно спрямовувати так, щоб учні виступали активними суб'єктами виховної діяльності. Коли учні самостійно здобувають знання, останні сприймаються їх як особисте

надбання, рішення, вибір, а не подана ззовні норма. Позитивні емоції, пов'язані з переживаннями успіху від вдало виконаної справи, поєднуються також зі змістом набутих морально-етичних знань, а отже, відповідні норми не викликають протистояння, опору з боку підлітка.

Головне призначення вчителя в організації самостійної роботи учнів — активізувати, спрямувати процеси самовиховання підлітків. А це, в свою чергу, можливе за умови створення ситуацій, коли певні етичні норми, вимоги пов'язані з життєвим досвідом школярів і не залишають їх осторонь.

Враховуючи вікові особливості підлітків, важливо створювати ситуації, коли джерелом інформації виступає не вчитель, а однокласники. Адже відомо, що для підлітків, часом, думка товаришів важить набагато більше, ніж поради дорослих, до яких вони починають ставитись скептично.

Добираючи методи і форми вивчення курсу, слід відзначити також позитивний вплив мовлення на свідомість. Проговорювання суттєво важливої інформації сприятиме ефективному її запам'ятовуванню, а те саме стосовно вражень, переживань, почуттів — усвідомленню особистого ставлення і цінності суб'єкта (тварини чи рослини), з якими вони пов'язані.

Деякі заняття містять вправи, розраховані на виконання у малих групах. Робота у малих групах — один з інтерактивних методів навчання і виховання, доцільність і ефективність якого доведена практикою. Оптимальна чисельність групи — 3-5 осіб. Бажано щоразу змінювати склад груп, а отже — варіювати способи їх утворення за законами випадкового вибору. В такому випадку в групах не встигають сформуватися й закріпитися лідерсько-підпорядковані стосунки. Кожен учасник в різних ситуаціях має можливість виявити себе як фахівець з того чи іншого питання. І це не залежить від зовнішніх обставин (думки вчителя) або попереднього авторитету (не завжди відмінники добре працюють в групах).

У додатках рекомендовано кілька способів утворення груп, в тому числі — веселі, розважальні. Але ж заняття клубу і не повинні бути нудними!

Організуючи роботу в малих групах, необхідно враховувати й інші умови:

- ♦ Дотримання балансу між відомою і новою інформацією. Нова інформація та її джерела мають бути доступними.
- ♦ Заохочення до спілкування учнів між собою — обмін думками, матеріалами, спільне розв'язання проблем. Правила спілкування мають бути визначені і сформульовані чітко і вивішені на видноті, аби учні могли самостійно регулювати роботу. Вчитель також керується цими правилами.
- ♦ Робота має передбачати різний рівень підготовки (компетенції) членів групи, що уможливорює прояв кожним своїх здібностей.
- ♦ Досягнення учнів перевіряються шляхом обережного спостереження та обговорення виконаної роботи.

Якщо ваші учні працюватимуть у групах вперше, варто ознайомити їх з такими правилами:

Правила роботи в малих групах

- ♦ Швидко розподіліть ролі в групі: оберіть секретаря (веде записи під час роботи групи), доповідача (чітко і коротко, аргументовано представляє результати роботи групи), головуючого (зачитує завдання, заохочує групу до роботи).
- ♦ Починайте висловлюватись спершу за бажанням, а потім — по черзі.
- ♦ Уважно слухайте, що говорить кожен, не перебивайте один одного.
- ♦ Обговорюйте ідеї, а не учнів, які їх висловили.
- ♦ Утримуйтесь від оцінок, а тим більше від образ учасників групи.
- ♦ Прагнучи досягти спільного рішення, пам'ятайте, що особлива думка кожного також має право на існування. Відображайте це, доповідаючи про результати роботи.

Чимало занять передбачають ознайомлення учнів з певною інформацією. Таке ознайомлення можна також проводити у різний спосіб: ви можете самостійно виступити з міні-лекцією (7-10 хвилин), учні можуть самостійно прочитати відповідний

розділ у робочих зошитах. Варто спробувати інший шлях: запросити фахівця, який би не лише розповів усе необхідне, а й компетентно відповів на запитання школярів. Можливо, така людина знайдеться серед Ваших особистих друзів або батьків.

На будь-якому занятті бажано використовувати додаткові джерела інформації. Якщо вони є в шкільній бібліотеці, запропонуйте скористатися цими книгами під час занять клубу. Якщо ні — зробіть ксерокопії потрібних фрагментів. Тут буде доцільною допомога учнів і батьків.

У приміщенні, де проводиться заняття клубу, має бути інформація (адреси, телефони) про державні і громадські організації, що опікуються рослинами і тваринами, ветеринарні клініки, клуби тощо.

Окрім розробок занять, вміщених у цих рекомендаціях, робота за програмою може передбачати конкурси, огляди (малюнків, фотографій, інших творчих робіт) з означеної тематики, зустрічі з фахівцями: ветеринарними лікарями, кінологами (наука про собак), фелінологами (наука про кішок), орнітологами (наука про птахів). Запропонуйте учням розробити емблему, девіз, інші атрибути вашого об'єднання, що додаватимуть романтики та елементів гри, до яких завжди прагнуть підлітки.

Пропонуємо заздалегідь проглядати тематичні рекомендації на одне заняття наперед — можливо, наступне заняття потребує певної попередньої підготовки учнів.

І пам'ятайте: «Вчитель — це не професія, а спосіб життя». Отже, результативність ваших педагогічних зусиль залежить від того, як Ви самі ставитесь до обговорюваних проблем, як поводитесь. Спробуйте у разі потреби змінити щось у собі.

ВСТУП.

ПРЕДМЕТ, ЦІЛІ Й ЗАВДАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕТИКИ ТА ГУМАННОГО СТАВЛЕННЯ ДО ТВАРИН І РОСЛИН

Екологічну етику можна представити у вигляді особливих, створених людиною стримуючих моральних обмежень. Вони пробуджують сумління людини, стають на заваді знищення природи, нагадують, що так вчиняти неправильно.

За підрахунками вчених, людина є представником на Землі тільки одного з приблизно 4-40 млн. видів живих істот. І тому було б неправильно думати винятково про потреби людини, забуваючи про її сусідів по планеті.

Екологічна етика вчить, що не тільки до людей, але й до всіх живих істот та екосистем і, як вважають деякі екофілософи, ділянок неживої природи потрібно ставитися як до морального партнера (суб'єкта), а не як до речі.

Інакше кажучи, екологічна етика «руйнує стіну» і включає в людське моральне співтовариство всіх великих і малих наших побратимів — білок, горобців, китів, метеликів, мікробів, тобто усю дику природу.

Зробити відносини із природою етичними — означає ввести в сферу нашої моралі не тільки «подібних до себе», наприклад, вищих тварин, але й «багато в чому, або цілком, інших» — рослини, гриби, навіть мікроскопічні організми, а також середовище їх існування. Рослини, ріки, гори — усе це самодостатнє, коштовне від самого початку, а, отже, морально значуще.

Разом з тим слід підкреслити, що в самій природі етики не існує. Те, що вовк задер сарну — це не добре й не погано. Це — об'єктивний закон природи. Екологічна етика існує тільки в моральних відносинах людей до природи, її предмет — дослідження цього морального відношення. Екологічна етика намагається

зробити так, щоб живі істоти, за можливості, менше страждали й гинули з вини людини, особливо без серйозного на те морального обґрунтування. Однак, екологічна етика не ставить своєю метою зменшення страждань і смертей живих істот через природні причини, вона не втручається в хід природних процесів.

Екологічна етика спрямовує природоохоронні дії у двох напрямках:

1) люди діють або уникають дій з почуття вдячності до природи, опікують природу заради неї самої;

2) дії, що відбуваються з морального принципу, без жодних корисливих інтересів людини, або, навіть, їй на шкоду.

Таким чином, екологічна етика — це вчення про моральні стосунки людини з природою, що засновані на сприйнятті природи як морального партнера (суб'єкта), на рівноправності й рівноцінності всього живого, а також на обмеженні прав і потреб людини.

Форми і методи роботи з учнями

Вправа «Тварини сказали б про мене...»

Запропонуйте учням встати з місця і утворити коло. Станьте разом з ними і оголошіть завдання: за хвилину почнеться гра, в якій учасникам потрібно охарактеризувати свої позитивні риси від імені тварин. Учні висловлюватимуться по черзі. Спершу слід назвати своє ім'я. А потім закінчити речення: «Тварини сказали б про мене...» Наголосіть, що говорити можна лише про позитивні риси своєї вдачі, характеру, зовнішності тощо. Головне — це має бути позитивна ознака!

Учні можуть назвати конкретних тварин, від імені яких вони оцінюють своє ставлення до них.

Візьміть участь у грі, почавши її прикладом: «Я — ваш вчитель. Моя кішка сказала б про мене, що я поважаю її природні звички».

Бажано, аби риси, які називатимуть учні, не повторювались.

Під час підведення підсумку, зауважте, що в кожного з нас є риси, завдяки яким ми можемо сподіватися на любов тварин. Важливо не втрачати ці риси, а, навпаки, вдосконалювати, розвивати, примножувати.

Наприкінці подякуйте всім за участь у вправі.

Вправа-дискусія «Голосуємо ногами»

Поділіть умовно приміщення лінією на дві частини. Станьте на цій лінії. Поясніть учасникам правила: ви будете читати певні твердження. Ті, хто вважатиме їх етичними, ставатимуть ліворуч, а хто не погоджується, і вважає їх неетичними — праворуч (бажано просто на підлогу покласти таблички «так» і «ні» у відповідних частинах приміщення). Твердження необхідно сформулювати досить категорично, щоб на них можна було відповісти «етично» або «неетично».

Наприклад:

Проводити дослід на тваринах аморально!

Люди мають відмовитися від одягу з натурального хутра!

Слід вживання лише продукти рослинного походження!

Щоразу, коли ви оголошуєте якесь твердження, учні стають ліворуч чи праворуч від вас. Учні також мають право змінити своє місце, якщо протягом обговорення їх думка змінилася.

Запрошуйте бажаючих пояснювати свою позицію стосовно кожного твердження. Висловлюватись учні мають з дотриманням правил дискусії.

Не варто намагатись об'єднати всіх однією думкою. Роль керівника — створення умов для вільного висловлювання учнів. Тому, коли говорять учасники, краще навіть відійти вбік чи «сховатись» за їхніми спинами.

В ході дискусії може статись, що всі учасники, відповідаючи на якесь твердження, стануть «з одного боку». В такому випадку керівник може виступити єдиним опонентом усієї групи, провокуючи дискусію, навіть тоді, коли його думка збігається з думкою групи. Згодом, коли школярі наведуть свої аргументи, доцільно погодитись і стати поруч з ними. Це не зашкодить вашому авторитетові.

Якщо час, відведений на роботу, вичерпаний, а учні відчувують, що не з'ясували проблему, доречно пояснити: головне, що в ході дискусії учні відкрили нове бачення проблеми, зацікавилися нею. Це вже значний результат. Надалі вони поступово дізнаються більше і зможуть відповісти на питання, які в них виникли нині.

Наприкінці проаналізуйте з учнями результати дискусії:

- ♦ Що нового дізналися учні?
- ♦ Чи були аргументи переконливими?
- ♦ Які помилок найчастіше припускалися учасники?

ТЕМА 1.

ІСТОРІЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕТИКИ

Етичні погляди стосовно природи висловлювалися у різні часи й у різних країнах.

Релігія...

Будда проголосив принцип неспричинення шкоди іншим живим істотам. Мухаммед захищав тварин від жорстоких людей. Піфагор і Плутарх говорили про добре відношення до тварин. Святий Франциск Асизький сприймав тварин і рослини як своїх братів і сестер.

У XVIII і XIX століттях у США й Англії з'явилися перші закони про заборону жорстокого поводження з тваринами.

Засновниками екологічної етики вважаються американський еколог Олдо Леопольд (1887-1948) та німецький лікар Альберт Швейцер (1875-1965). У своїх класичних працях О. Леопольд («Календар піщаного графства») і А. Швейцер («Культура й етика») вперше сформулювали ідею, що до живих істот і екосистем потрібно ставитися не як до речей, а як до себе подібних. З 1970-х років екологічна етика як дисципліна стала викладатися в США, а потім і у Великобританії, Австралії, Канаді, Норвегії, Фінляндії й інших розвинених західних країнах. З 1979 р. у США став видаватися перший у світі екологічний журнал — «Екологічна етика».

Австралійським філософом П. Сінгером, американським Т. Ріганом та англійським екологом Е. Лінзі у 1970-х — 1980-х роках було сформульоване поняття прав тварин, на основі якого незабаром організувався багатомільйонний Рух за звільнення тварин. Американець П. Тейлор розробив універсальні екоетичні правила й принципи, а його колеги — Б. Каллікот та Х. Ролстон III — поняття про цінності дикої природи.

Паралельно з екологічною етикою бурхливо розвивається біоетика, що розглядає етичні питання на межі екології й медицини.

У 1982 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Всесвітню хартію природи — перший міжнародний документ, який затвердив етичний принцип щодо всіх форм життя, для яких повинна бути забезпечена можливість існування.

У Російській імперії вперше про гуманне, етичне відношенні до тварин було сказано в Статуті благочиння Катерини II, виданому в 1782 г.

«ст. 7. Буде худобина й лиходія твого спіткнеться, підніми її.

ст. 8. Блаженний хто і худобу милує».

Слід згадати І. Тургенєва, Ф. Достоєвського й особливо Л. Толстого, які чимало писали про етичне відношення до природи. А друг останнього, В. Чертков, уперше в Російській імперії (1890 р.) виступив проти спортивного полювання, назвавши його «злою забавкою» (передмову до есе написав Лев Толстой).

В 1899 р. у С.Петербурзі вийшла книга лікаря С. Фішера «Людина і тварина. Етико-юридичний нарис», де вперше в Російській імперії було виголошено про права тварин. Пізніше цю ідею підтримали відомі піонери охорони природи: професори А.П.Семенов-Тянь-Шанський і Г.А. Кожевников, а також Російське товариство захисту тварин. А в 1903 р. у Москві вийшла з друку книга приват-доцента Московського університету, історика та громадського діяча П.В. Безобразова, яка так і називалася — «Про права тварин».

На жаль, у часи будівництва соціалізму розмови і думки про етичні ідеї відношення до природи не схвалювалися. З того часу можна пригадати лише Д.Андрєєва, який присвятив екологічній етиці розділ своєї легендарної книги «Роза світу», написаної в 1940-1950 роках у в'язниці і виданої тільки за часів незалежності.

Певний інтерес до етики у відношенні до тварин з'явився у вузькому колі високоосвіченої радянської інтелігенції в 1960-1970 р. Саме тоді в центральній пресі з'явилися дискусії про моральність спортивного полювання (завдяки статтям у центральній пресі письменників Л. Леонова й Б. Рябініна весняне полювання в 1969 р. у СРСР було заборонено скрізь), а при Московському, Київському й деяких інших міських товариствах охорони природи створені секції з захисту тварин від жорстокого поводження.

Але це фундаментально ніяк не вплинуло на державну політику — Радянський Союз залишався однією з великих країн (поряд з Китаєм і Туреччиною) де до 1988 р. так і не було створе-

не Всесоюзне товариство захисту тварин і, єдиною країною Європи, яка не підписала Страсбурзької конвенції 1959 р. про безболісне забиття сільськогосподарських тварин.

У черговий раз про екологічну етику в країнах СНД заговорили вже наприкінці 1990-х років, коли в Москві була видана книга ентузіаста захисту прав тварин Т.М. Павлової «Біоетика у вищій школі», а також збірник есе «Екологічна антологія» і «Думаючи як гора».

Пізніше естафету видання книг по екологічній етиці підхопив Київський еколого-культурний центр, який з 1999 р. випускає міжнародний «Гуманітарний екологічний журнал», а в 2001 р. провів перший, у рамках СНД, міжнародний семінар з екологічної етики і випустив серію книжок вказаної тематики.

Екологічна етика спрямована проти антропоцентризму — позицій і поглядів, що людина — цар природи і все в природі створено винятково для неї. Екологічна етика вчить, що людина лише частина природи і зобов'язана поводитися з іншими її частинами шанобливо. Один з напрямів екологічної етики — біоцентризм — наголошує на важливості окремих живих істот, інший напрямок — екоцентризм — надає першорядної важливості екосистемам і різновидам живих істот. Багато в чому подібні питання розглядає біоетика — вчення про моральний бік діяльності людини в медицині та біології. Її засновником вважається американський вчений і гуманіст Ван Ранселер Поттер (1911-2001). Йому належить ідея створення біоетичних комітетів у медичних установах, а також свідомого морального вибору пацієнта. Ідеї Ван Р. Поттера в Україні розвиває Українська Асоціація з біоетики (голова С. В. Пустовіт), яка провела ряд міжнародних конференцій з біоетики, переклала і видала книгу Ван Р. Поттера «Біоетика — міст у майбутнє».

Форми і методи роботи з учнями

Вправа «Етапи розвитку етичного ставлення до природи»

Утворіть кілька малих груп. Виділіть кілька хвилин на те, щоб учні приготувалися, пригадавши основні етапні події розвитку етичного ставлення до тварин. Дозвольте, у разі потреби, користуватися необхідними джерелами інформації. Потім кожна з груп коротко доповідає про певний етап. Підтримуйте досить

швидкий темп, стимулюйте учнів висловлюватись чітко, стисло. Доповідаючи одна за одною, групи мають послідовно відтворити історію розвитку питання.

Подякуйте всім за роботу.

Вправа «Основні види ставлення до природи»

Утворіть три групи. Кожна з них представлятиме один з видів ставлення до природи: антропоцентризм, біоцентризм, екоцентризм. Запропонуйте кожній групі створити плакат, який би відбивав сутність певного ставлення до природи (можна запропонувати розіграти сценку або пантоміму).

Після завершення роботи, групи представляють свої роботи, розкривають зміст і основні положення, принципи відповідного ставлення.

Вправа

Запропонуйте учням підготувати реферати, повідомлення щодо етичного ставлення до природи у різних релігіях. Або влаштувати зустріч з представниками різних релігійних конфесій, які висвітлять це питання.

Вправа «Закінчити речення»

Нехай учні утворять коло. Потім по черзі вони мають продовжити речення: «Якби я був твариною, то був би ... (називає тварину, якою хотів би бути) тому, що ... (називає причини, мотиви, що саме приваблює у цій тварині)». Так, рухаючись по колу, кожен уявляє себе якоюсь твариною і називає риси, якими приваблює його ця тварина.

Підведіть підсумок на зразок: як бачимо, тварини приваблюють нас: поведінкою, зовнішністю, способом життя. Нам є чого в них навчатися! Ми, люди, можемо свідомо виховувати в собі бажані риси: шляхетність, сміливість, відданість ...

ТЕМА 2.

КРАСА ПРИРОДИ

Краса тварин і рослин

Багато тварин і рослин здавна вважалися еталонами краси: лев, тигр, пантера, олень, троянда, нарцис, райський птах, павич, лотос, орел, сокіл.

Дж.Даррелл писав про свою зустріч із ягуаром: «На мене скажено блискав очима звір такої краси, що я зойкнув. Хутро в нього було коротким, шовковистим, соковитого золотаво-коричневого кольору, немов дикий мед. Від злості кішка підняла верхню губу так, що вся зморщилася, оголивши молочно-білі зуби й рожеві ясна. Але найдивовижнішими були очі: великі, ледь розкосі на золотавому писку, вони вп'ялися в мене з неймовірною холодною люттю... Очі зелені, точно листи під льодом, блискали, як слюда в променях згасаючого сонця».

А ось яскравий опис зграї фламінго, які летять: «як раптом усе заклекотіло, загуло, і три тисячі фламінго, гучно ляскаючи крилами, разом злетіли в повітря, зафарбувавши небокрай в яскраво — червоний колір. Я мимовільно присів, неначе постав перед вулканом, з кратера якого раптом спалахнув стовп вогню... Зграя величезним полотном розгорнулася в мене над головою, сіючи дощ рожевого пір'я, відлетіла від берега й опустилася посередині озера: здавалося, над водною гладдю спричинилася рожева завірюха» (Д. Клінд-Клінжел).

Червоногрудий снігур або невигадливі спів вівчарика — речі досить звичайні, проте, завдяки їм, ми торкаємося більш глибоких рівнів життя. Вони запалюють наші емоції, сприйняття, оцінки, викликають бажання й думки. Морські черепашки (конвасуре чам — у перекладі з японської «забути любов») такі гарні, що за японським повір'ям змушують людину забути любов і горе.

Краса тваринних або рослинних видів не залежить від висоти їх еволюційного рівня. Прикладом тому слугують морські зірки, водорості, медузи. «Жаба така само чудова, як ангел Серафим», — сказав німецький філософ Шеффлер.

Дикий ландшафт суттєво вирає від краси диких тварин і рослин. До принад ландшафтів вони додають чародійство руху, звуку та запаху. Їх відсутність перетворює місцевість на німу й кам'яну пустелю. Чого варта савана без жирафів і слонів, Гімалаї без гірських кіз, море без мартинів і дельфінів?

Незрівнянну красу мають не тільки ссавці, птахи і риби, а також жуки й метелики — всі без винятку представники тваринного світу.

Ч.Дарвін писав: «Комахи — дивно зроблений і чудовий витвір природи, з яким ніхто й ніщо не може змагатися в розкоші кольорів і форм».

Як вважають фахівці, за яскравістю й оригінальністю свого забарвлення жаби належать до єдиних тварин, які можуть впевнено конкурувати з птахами: адже вони бувають червоні, зелені, золотаві, сині, жовті, чорні та строкаті.

Різні види павуків прядуть незвичайно гарну вуаль, яка блищить на сонці і є проявом дивного видовища. Відомий біолог Є.Геккель оцінював милі писки кажанів як пречудові.

Неповторними у своїх кольорах і формах є багато нижчих тварин — губки, медузи, м'якуни, морські їжаки та ін. Краса тварин може знаходити прояв в їх розмірах і кольорах (колібрі), звуках (солов'ї) у танцях (журавлі). Класик екологічної етики американський еколог О. Леопольд писав, що для нього осінній ландшафт у північних американських лісах — це земля, плюс червоний клен, плюс американський орябок (рябчик — птах). Заберіть орябка, — говорить Леопольд, — і все стане мертвим. Американський орябок в його уявленні займає особливу критичну естетичну нішу. Такі види О. Леопольд називав «видами — естетичними індикаторами». Вони — специфічна ознака даного ландшафту.

«Якщо їх немає, тоді в ландшафті відсутнє ясне світло справжнього здоров'я. Подібно до невловної пуми або лісового вовка, яких зовсім не потрібно бачити, щоб вони поживали пейзаж. Досить просто знати, що вони є» — писав О. Леопольд.

Особливий естетичний колорит надає тваринам і рослинам воля, дикість. Конвалія, яку виросла в садочку, не така витончена, як лісова. Поневолена лисиця не така граціозна, як у своєму при-

родному середовищі існування. Вигляд і звук штучного водоспаду ніколи не порівняти з видом і звуком гірського потоку. У зв'язку з цим не можна не погодитися з О.Леопольдом, який писав, що «чим більш дикою є тварина, тим вона більш естетично приваблива».

Краси диким тваринам може надавати не тільки їх забарвлення, але й спів, звуки, грація, пластичність руху, досконалість форм.

Завдяки своїй величній естетичній цінності тварини стають джерелом алегорій і символів. Велімір Хлебніков, побачивши в зоопарку тигра, написав у своїй поемі «Звіринець»: «О, Сад, Сад! (...) Де в особі тигра, облямованого білою бородою та з очами літнього мусульманина, ми вшановуємо першого послідовника пророка й читаємо сутність ісламу».

З огляду на зовнішню красу здавна багато диких тварин стали символами регіонів, країн, героями міфів і легенд. Так, на Далекому Сході говорять: «Тигр — символ нашого краю. У тайзі повинен бути тигр, як сонце в небі, а вода в океані».

Краса рослин дещо відмінна від краси тварин. Краса рослин — у їх ароматі, забарвленні, формах та особливостях ландшафту. Краса рослин може бути наївною, спокійною, задумливою. Вершина краси рослин, на думку російського філософа М.О.Лоського, досягнута в квітах, які являють собою божественну комбінацію кольорів, форм, розташування й аромату.

У рослинах естетично кошовне все. Така, видалося б дрібна деталь, як жовтий кленовий лист восени, на думку Дж. Рескіна, являє собою справжнє диво краси.

Відомий ботанік Шлейд писав: «... рослинний світ є багатою оздобою вітваря у Божому храмі, у якому свідомість краси й величчя є форма Богослужіння».

Відмічено, що громадська підтримка заходів з охорони видів тварин і рослин, які мають більшу естетичну, культурну, історичну, релігійну цінність, що цікаво, більш активна і ефективна. Наприклад, сокіл, кит, тигр, лотос. Такі відомі й популярні серед широких верств населення види називаються «флагманськими видами». Завдяки їм можна поінформувати людей про важливість проблеми охорони природи й захисту інших видів, менш помітних для публіки. Ці «флагманські види» стають своєрідними видами — «парасольками», що охоплюють таку велику територію, що їх збереження спричиняло б захист інших живих істот. Приклад тому — програма з захисту тигрів на Далекому Сході.

Краса неживої природи

Високу естетичну цінність мають об'єкти неживої (неорганічної) природи — печери, піщані дюни, скелі й кам'яні схили на берегах річок, великі камені — валуни й особливо метали — самородки, природні мінерали, дорогоцінні й напівкошовні камені. Більшість із них відрізняється особливим блиском, прозорістю, сильним світлорозсіюванням. К.Паустовський так описував красу аквамарину: «Колір його не можна докладно визначити. Для нього ще не вигадали відповідних слів. Акварин за своїм іменем («аква марин» — морська вода) камінь, який передає колір морської хвилі. Але це не зовсім так. У прозорій його глибині є відтінки зеленого кольору й блідо — сині. Але вся своєрідність каменю полягає в тому, що він яскраво освітлений зсередини зовсім срібним (саме срібним, а не білим) вогнем. Здається, що придивившись, побачиш тихе море з водою кольору зірок».

Краса стихій і явищ природи

Не тільки мальовничі ландшафти, зірки, місяць, сонце, тварини й рослини викликають у людини милування своєю красою. Різні стихії та явища природи також можуть бути надзвичайно гарними. Вранішній сніг, роса на траві, хмари, веселка, північне сяйво, дощ, зоря, шторм на морі, туман, паморозь мають свою власну високу естетичну цінність.

Роса на Русі здавна вважалася божою вродою, веселка — небесним престолом, зоря — червоною дівчиною. Полярний дослідник Ф.Нансен захоплювався північним сяйвом: «Воно прекрасніше від всього іншого у своїй дикій грі, гарніше навіть рум'яної зорі (...). Це життя, що розквітає серед сплячої ночі».

Не менш чудове й інше атмосферне явище, що виникає під час дощу — веселка.

Неповторну естетичну цінність мають і багато інших явищ природи, нехай менш помітних, ніж веселка, зоря або північне сяйво.

Краса планет і світил

З давніх часів людей вражала таємнича крас небесних планет і світил: зірок, сонця, місяця. Безсумнівно, найбільша увага завжди приділялася сонцю. «День тобі добрий, сонечко ясне! Ти святе, ти — ясне — прекрасне, ти чисте, величне, поважне, ти освітлюєш і гори й долини, і високі кургани», — говорить в одному з стародавніх замовлянь.

Вперше по-справжньому люди заговорили про естетику природи в середині XVIII століття, коли опис природної краси з'являється в літературі про подорожі, романах, поезіях, народжується пейзажний живопис. Поети С.Кольридж, В.Вордсворт, Гете, О.Пушкін, О.Фет, А.Міцкевич, художники У.Тернер, К.Фрідріх, А.Калам, І.Шишкін відкрили людству красу природи.

Форми і методи роботи з учнями

Вправа

Запропонуйте учням дібрати народні приказки, у яких відображено красу природи, шанобливе ставлення до неї. Цю роботу можна виконати у групах, доручивши кожній окремій групі певну тему за об'єктами природи: вода, небесні світила, рослинний і тваринний світ.

Вправа

Проведіть екскурсію до дерева, що знаходиться неподалік. Запросіть учнів висловити свої емоції, почуття, описати його красу. Нехай напишуть короткий твір на тему «Краса звичайного дерева».

Вправа «Місце, де я почувуюся щасливим»

Нехай учні пригадають місце у природі, де вони почувалися щасливо, а потім місця, де вони були взагалі: подорожували, відпочивали, колись жили... Вони мусять пригадати все, що робить це місце приємним для них: затишок, краса пейзажу, квітів, спів птахів тощо.

Після цього кожен обирає собі співрозмовника (дозволяється вставати з місця і вільно пересуватись класом) і розповідає про своє улюблене місце. Потім пари за власним вибором утворюють групи по чотири учасники, де кожен розповідає не про своє, а про улюблене місце свого партнера.

Поверніть учнів на попередні місця. Запропонуйте їм уявити, що могло б статися з їхнім улюбленим місцем, від чого воно могло б змінитись на гірше. Вони описують свої почуття, пов'язані з уявними негативними змінами, знаходять свого першого партнера — співрозмовника і обмінюються думками з приводу цих змін.

Завершується робота короткою загальною дискусією, в ході якої учасники (за бажанням) обмінюються враженнями з усім класом (групою).

ТЕМА 3.

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ МІЖ ЛЮДИНОЮ І ТВАРИНАМИ

Поняття жорстокості у відношенні до тварин

Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження» був прийнятий в 2006 р. Його основні вимоги полягають в забороні жорстокості до тварин, забороні пропаганди жорстокості до тварин в засобах масової інформації, в обов'язковому забезпеченні тваринам, що перебувають у неволі, умов, які задовольняють їх видові і фізіологічні потреби, в заміні дослідів над тваринами альтернативними методами досліджень та навчання (комп'ютерні моделі, муляжі, культура клітини, культура білка). За допомогою них можна на 50% -70% замінити живих тварин для досліджень. Однак, головною вимогою закону — заборона жорстокості до тварин.

Під жорстокістю до тварин розуміється спричинення їм фізичного або психологічного страждання. Жорстокість буває юридично заборонена законом і не заборонена. Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження» відносить до незабороненої жорстокості такі страшні речі як використання капканів, отрути, вибухових речовин, добування тварин у період розмноження, відстріл вагітних самок, дитинчат, нездатних до самостійного існування, полювання на диких тварин при переправах через водойми, використання тварин як живої приманки. У дослідницьких роботах використання тварин можливо лише в тому випадку, якщо немає можливості замінити їх альтернативними методами й об'єктами. Заборонено використовувати диких тварин у пересувних звіринцях, під час надання фотопослуг в містах і населених пунктах. Це пояснюється тим, що, по-перше, використані вуличними фотографами тварини практично всі є екзотичними — крокодили, мавпи, папуги є контрабандними, і, по-друге, умови їх утримання не відповідають елементарним

біологічним вимогам. Їх утримують голодними, часто б'ють, колючуть наркотичними препаратами.

На жаль, жорстокість до тварин — досить поширене в наш час негативне явище. В Іспанії, наприклад, крім кривавої кориди існує традиція прив'язувати до стовпа живого кроля й закидати його камінням.

Нещодавно по одному з українських телеканалів був показаний сюжет, як у закарпатських селах люди ловлять жаб, обрубують їм лапки, здирають шкіру й везуть на продаж — і ніхто з журналістів за пропаганду жорстокого поводження з живими істотами не був покараний.

Багато хто з людей, що так вчиняє, переконаний, що тварини, не говорячи вже про рослини або інші живі істоти, не відчують болю. Це абсурд. Численні дослідження свідчать: усі живі істоти тією чи іншою мірою відчують біль або дискомфорт.

Овідій порівнював крик ягняти, яке вбивають, із плачем дитини. Будда вважав страждання всіх живих організмів неправильним і пропагував уникнення цього.

«Страждання тварини більш обурливе, ніж страждання людини» — писав Р.Ролан. Говорячи про страждання живих істот, гуманісти минулих століть мали на увазі фізичні страждання. Однак наявність розуму у вищих тварин змушує нас говорити й про моральні страждання. Відомо, що собаки, яких піддавали дослідом, відчують жах перед кімнатою, де їм завдавали фізичного болю. Упольовані дикі звірі й птахи кілька днів перебувають у шоковому стані й не беруть їжу.

Австрійський еколог, лауреат Нобелівської премії Конрад Лоренц, який багато років вивчав диких гусей, у своїй книзі «Рік сірого гусака» пише: «Гусаки мають воістину людську здатність відчувати горе, і я категорично заперечую, що сказати так, означає сягнути неприпустимого антропоморфізму. Так, звичайно, зазирнути у душу гусакам не вдалося, а тварина не може словесно виразити нам свої почуття. Але ж те саме стосується й маленьких дітей. Так Джон Боулбі у своїй відомій роботі про дитяче горе переконливо довів, як інтенсивно журяться малята. Досить імовірно, що їх горе глибше й сильніше, ніж у дорослих, тому що вони ще не здатні знайти розраду в раціональних міркуваннях. Собака, чий господар поїхав у справах, тужить так, немов його кинули назавжди, — адже в господаря немає засобів пояснити собаці, що він повернеться через тиждень. Надовго залишений собака одержує

таку важку емоційну травму, що навіть не може бурхливо радіти поверненню господаря, часом минають тижні й навіть місяці, перш ніж у такого собаки відновлюється колишня жвавість, а часом сліди травми зберігаються назавжди (...).

Люди, собаки, гуси в буквальному розумінні «вішають голову», втрачають апетит і залишаються байдужими до всіх стимулів, які виходять з навколишнього середовища. Люди, які тужать, а також гусаки, легко стають жертвами нещасних випадків. Перші гинуть в автокатастрофах і під колесами машин, а інші заплутуються в лініях високої напруги або потрапляють у зуби хижакам, тому що почуття самозбереження й обережності в них притуплене. Горе, крім того, найсильнішим чином впливає на соціальну поведінку гусаків. Охоплений горем гусак не в змозі захищатися від нападу інших гусаків (...). Його будуть тіснити й смикати буквально всі, осторонь не залишаться навіть найслабші й боягузливі члени зграї».

Тварини, рослини й розваги

Тварини й рослини здавна використовуються людиною в розвагах, для одержання задоволення. Однак проблема виникає тоді, коли задля розваги в диких тварин і рослин відбираються права на захист від не викликаних крайньою потребою страждань з провини людини, права на волю, а, іноді, й на життя.

Мільйони дітей в Україні, Росії, інших країнах СНД у захваті від відвідування цирку, де виступають кумедні ведмеді, вчені слони й тигри, веселі конячки. Однак насправді, наш цирк — це місце, де кричущо порушуються права тварин. Для диких тварин виконання трюків — протиприродна, принизлива річ, яка їх лякає. Мало хто знає, що для того, щоб змусити звіра виконати трюк, треба переломити його волю, мужність за допомогою страху перед покаранням. Необхідно пам'ятати, що найскладніший трюк — тим більше страждань переніс звір при дресируванні. У цивілізованих країнах цирк із тваринами вже починають вважати примітивною й жорстокою розвагою. У Великобританії в більшій частині графств (округів) використання тварин у цирку заборонено.

Те саме можна сказати й про більшість зоопарків, де поведінка диких тварин перекручена, а їх інстинкти пригнічені. Це вже не горді, незалежні, вільні тварини, які живуть у дикій природі.

Джек Лондон із обуренням писав у своїй книзі «Майкл, брат Джеррі»: «Ніколи я не був такий пригнічений і вражений людсь-

ким жорстокосердям, як серед веселої, реготливої і плескаючої в долоні юрби, яка видивляється на дресированих тварин».

Людина вигала масу розваг, задля яких катують або знищують диких і свійських тварин: це не тільки цирки й зоопарки. Сюди ж можна віднести кориду, бої півнів та собак, годівля удавів кролями, спортивне полювання й риболовлю.

В усьому світі відбуваються бурхливі виступи захисників тварин проти використання тварин у розвагах, які нерідко закінчуються перемогою над твариною. Нещодавній приклад — заборона у квітні 2004 р. у Барселоні кориди, проти якої було зібрано 245 тисяч підписів по усьому світу. Таким чином, Барселона стала першим містом в Іспанії (батьківщині кориди), де було скінчено це варварське та жорстоке видовище.

Для розваги, з необґрунтованим порушенням прав рослин, використовуються й дикі квіти, наприклад, проліски, шафрани, сон-трава, білоцвітник, які збирають і продають у великих містах. Сюди ж можна віднести ще одну неетичну традицію — встановлення новорічної ялинки. Простоявши тиждень у будинку людини, ялинка потім потрапляє на смітник.

Чому спортивне мисливство не моральне

Будь-яка розвага вбивством не є життєво важливою людською потребою й тому не може вважатися морально виправданою для того, щоб порушувати права диких тварин, забираючи в них життя. Спортивне полювання ведеться не заради їжі, наукового дослідження, це — не захист. Спортивне полювання — це пущощі, розвага шляхом переслідування, лову, вбивства дикої тварини й тому є аморальним заняттям. Проти спортивного полювання виступали й виступають відомі письменники, філософи, діячі культури — Лев Толстой, Джон Голсуорсі, Леонід Леонов, Далай Лама, Данило Андреев, Том Риган, Бريدжит Бардо, Андрій Вознесенський, Олена Камбуrowa та багато інших.

Але справа тут не тільки в необґрунтованому порушенні прав тварин, грубому порушенні двох головних екоетичних принципів — принципу неспричинення шкоди природі й принципу невтручання. Справа в тому, що під час полювання мисливець користується такими аморальними прийомами, не вартими порядної людини, як обман, підступ, засідка, переслідування слабкого сильним, добивання лежачого, використання любові тварини, почуття голоду тощо.

Спортивне полювання знецінює священне поняття життя, породжує жорстокість, виховує в людині такі якості як самовдоволення, марнославство, зловтіха, хвастощі, брехня, заздрість. Полювання створює атмосферу зла й схвалення пороків.

У своїй книзі «Для диких тварин місця немає» Бернард Гржимек, відомий захисник дикої фауни, наводить моторошний приклад патологічних вражень від одного із таких полювань: зі сторінок щоденника Г. Камминга:

«31 серпня я зустрів найвищого й гарного слона, якого мені коли небудь доводилося бачити. Я зупинився, вистрілив йому в плече, і цей єдиний постріл дав мені повну владу над сильною й величезною твариною. Куля потрапила йому прямо під лопатку й паралізувала на місці. Я вирішив якийсь час помилуватися цією статною твариною, перш ніж прикінчити його (...). Отже, я наблизився до пораненого слона й із близької відстані всадив йому кілька куль у різні частини його величезного черепа. При кожному новому пострілі він, немов кланяючись, низько опускав свою голову, а потім хоботом дуже обережно й ніжно доторкався до чергової рани (...). Тоді я ще три рази вистрілив по тому ж самому місцю зі своєї важкої голландської рушниці. Я помітив, що з очей слона покотилися великі сльози; він їх повільно відкрив, подивився на мене й закрив знову. По всьому величезному тілу прокотилася хвиля судом, велетень затремтів, повалився набік і... помер».

Страждають від болю й жаху під час полювання не тільки великі тварини. Добре відомо, що зайці, коли їх цькують мисливськими собаками, від жаху погоні кричать як людські діти. Цікаво, як би поводитися самі мисливці, якби їх теж наздоганяли собаки?

Особливо слід сказати про такий вид полювання як видобування дичини капканами. Трапляється, що звір, потрапивши до капкану, потерпає від болю кілька днів, а то й тиждень, доки його забере мисливець. Деякі тварини, наприклад лисиці, відгризають собі лапу, яка потрапила в капкан, щоб позбутися страждань і врятуватися. Тому в багатьох розвинених країнах капкани, як найбільш жорстокий вид полювання, — заборонені. Рада Європи навіть ухвалила рішення заборонити в країнах Європейського співтовариства ввезення хутра з країн, в яких застосовуються капкани.

Іншим жорстоким і антиекологічним видом полювання є весняне полювання на диких качок, гусаків, орябків, тетеруків, а в Росії — ще й на глушців. Ця дія взагалі антилюдяна, тому що як можна полювати на птахів, які тільки повернулися на свою

батьківщину з далекого перельоту, які втомлені й голодні? Як можна полювати на птахів, які готуються до розмноження? Чому замість того, щоб весело святкувати добре свято День зустрічі птахів, дехто зустрічає пернатих гостей пострілами?

Недарма в Україні екологічна громадськість домоглася в 2004 р. заборони на весняне полювання на всій території країни назажди. Однак, найстрашніша шкода від спортивного полювання полягає не стільки в безневинно вбитих заради пустощів й розваги диких птахів і звірів, а насамперед, у розбещенні, деформації душ самих мисливців, у вихованні ставлення до живих істот як до бездушних мішеней, щось на кшталт консервних бляшанок, і у звичці невинувато порушувати права інших істот на існування.

Більш за те, це вбивство багаторазове виспівується, поетизується, ідеалізується в мисливській поезії, прозі, образотворчому мистецтві, привчаючи людей до бездушності й цинізму.

На сумлінні мисливців мільйони безневинно загублених життів — орлів, соколів, сов, пугачів, яких в 1930-х — 1960-х не обґрунтовано обвинувачували у «знищенні» мисливської дичини. Зараз практично всі види цих хижих птахів занесені до Червоної книги. Саме мисливці знищили у свій час такий незвичайно численний вид як американський мандрівний голуб, сприяли різкому скороченню чисельності занесених нині до Червоної книги амурського тигра, білолобої качки, пскульки, манула й інших тварин.

Спортивне полювання — це одна з найжорстоких, антиекологічних, порожніх і аморальних людських забав. Не можна вбивати тварин просто так. І тому спортивне полювання повинно бути заборонено.

В усьому світі розвивається антимисливський рух. Його активісти справедливо вважають, що у 21 столітті спортивне полювання — це справжній атавізм, варварська традиція (щось на зразок гладіаторських боїв), з якою давно настав час покінути.

Нерідко захисники полювання виправдовуються тим, що нібито спортивне полювання «виховує справжніх чоловіків». Але це не так. Справжні чоловіки жертвують собою заради слабких (жінок, дітей, тварин), а не вбивають слабких для розваги.

Подібних суворих слів осуду вимагає й спортивне рибальство. Адже риба відчуває біль так само, як і людина, тому що має розвинену нервову систему. Її смерть жорстока: від повільної задухи, з розірваними нутрощами або губою.

Форми і методи роботи з учнями

Вправа «Законодавче врегулювання захисту тварин від жорстокості»

Вправу пропонується виконувати у кілька етапів. Насамперед, слід ознайомити учнів із основними положеннями Закону України. Це доцільно здійснити у малих групах, кожна з яких вивчатиме і потім доповідатиме про окремий розділ Закону. Таку роботу можна провести на занятті у класі.

На другому етапі належить з'ясувати відповідність умов утримання тварин (у зоопарку, зоокуточку, на фермі) вимогам Закону «Про захист тварин від жорстокого поводження». Для цього слід організувати екскурсію до відповідного об'єкту в позаурочний час. Під час екскурсії школярі порівнюють умови утримання тварин з вимогами законодавства України і роблять висновки щодо дотримання цих вимог.

Вправа «Моє ставлення до випадків жорстокості щодо тварин»

Запропонуйте учням написати міні-твір з визначеної теми і за бажанням прочитати його у класі. Учні мають можливість написати про свої враження, переживання щодо випадків, коли жорстоке ставлення до тварин допускали інші люди.

Вправа «Моє поводження з тваринами: гуманне чи жорстоке?»

Ця вправа доповнює попередню, оскільки надає учням можливість проаналізувати власну поведінку і усвідомити: чи не припускаються вони жорстокості по відношенню до тварин. Запропонуйте тим учням, хто має хатніх тварин (у місті) і сільськогосподарських тварин (у сільській місцевості) написати твір, у якому від імені тварин розповісти про те, як ставляться до них їх господарі, про умови, в яких вони утримуються. В сільській місцевості слід акцентувати увагу не лише на сільськогосподарських тваринах (до яких відносять корів, свиней, коней, кіз, овець, курей і інших птахів), а й на ставленні до утримання в господарстві собак, кішок. Подібний твір можуть написати й учні, які не мають тварин самі, а спостерігали поведінку інших стосовно тварин.

Проведіть обговорення у класі, акцентуючи увагу на морально-етичних аспектах порушеної теми.

ТЕМА 4.

ОСНОВНІ БІОЛОГІЧНІ Й ФІЗІОЛОГІЧНІ ПОТРЕБИ ТВАРИН. ПРАВА ТВАРИН. П'ЯТЬ СВОБОД СВІЙСЬКИХ ТВАРИН

Безправ'я тварин

Наразі свійські й дикі тварини, рослини, уся природа в цілому, — є безправною. Існує помилкова думка, що життя тваринам і рослинам дане для того, щоб служити людям: дерева нібито створені для того, щоб з них робити шафи й табурети, квіти — для букетів, качки й зайці — щоб їх стріляти й смажити, озеро — для того, щоб у ньому купатися. Відомий учений Рене Декарт взагалі вважав, що тварини — це механічні машини.

На жаль, у сучасному суспільстві диких тварин і рослини можна купувати, продавати або дарувати, як рабів у давнину. Масові вбивства людей у нашому суспільстві розглядаються як злочини проти людства й не мають терміну давнини, а масова вирубка лісу або вбивство дитинчат нерп-белків — як господарська діяльність, за виконання плану з якої дають премії.

Убивство раба у стародавньому Єгипті прирівнювалося до псування речі, так само до псування або крадіжки речі (власності) прирівнюється, наприклад, браконьєрство. Тобто шкода, завдана людиною зайцям, нашою правовою практикою оцінюється не з погляду збитку для самих зайців, а з погляду збитку людині, організації, державі, у чийй власності зайці перебувають. Що з позиції екологічної етики вважається невірним, бо тварини теж мають певні права.

Звідки беруться бездомні тварини. Екоетичні проблеми тваринництва

Проблема бездомних тварин тісно пов'язана з більш глобальною екоетичною проблемою — безправ'ям природи.

«Здійснюючи своє право володіти тваринами, право господаря, людина узурпує це право, зовсім так само, як вона робила, перетворюючи людей у рабів», — пише у своїй книзі «Біоетика у вищій школі» відомий російський захисник тварин Т.М.Павлова. У відношенні до одомашнених тварин трагізм ситуації підсилюється ще й тим, що одомашнені, приручені тварини без допомоги людини вже існувати далі не зможуть. Вони або гинуть відразу, або стають безпритульними й гинуть від рук шкуротерів.

«Людина робить неетично, якщо купує тварину через хвилинний настрій або в якості іграшки для дитини, і тим більше, коли використовує тварину як подарунок. Тварина поселяється в родині до кінця свого життя, для неї зміна господаря — важка травма. Відповідає за тварину не дитина, а дорослі в родині. Сама ситуація, коли жива істота купується для розваги — неетична. Дарування тварин — найгірший вид поводження із тваринами. Їх дарують як річ, яка виявилася непотрібною (або не відповідає смакам нового власника), і, як річ, тварина може бути викинута» — справедливо пише Т.М. Павлова. Тому кожний, хто прагне подарувати товаришеві свійську тварину, повинен добре подумати над словами А.Екзюпері «Ми відповідальні за тих, кого приручили!»

Інша проблема, тісно пов'язана з безправ'ям природи, і тварин, зокрема, — це використання тварин у різних наукових дослідженнях. За даними відомого американського захисника тварин екофілософа Тома Рігана, щорічно в США для наукових досліджень використовується до 100 млн. тварин, більша частина з яких у результаті гине. Скільки ж тварин використовується з цією метою в Україні, в світі — не знає ніхто.

Є три головні галузі науки, у яких, зазвичай, використовуються тварини: 1) біологічна і медична освіта; 2) токсикологічні випробування, де потенційно шкідливі ефекти нових продуктів і ліків для людей спочатку перевіряються на тваринах; 3) оригінальні й прикладні дослідження, до яких належить не тіль-

ки вивчення причин і лікування різних хвороб, але також базова біохімічна природа й поведінка живих організмів. Доктор Р. Шарп із Великобританії у своїй книзі «Жорстокий обман» пише про те, як страждають і вмирають піддослідні тварини в англійських науково-дослідних лабораторіях: «Їх обпалюють, обшпарюють, отруюють і заморюють голодом, піддають електричним розрядам і привчають до наркотиків; їх піддають впливу низьких температур, близьких до межі замерзання, тримають у повній темряві з народження й викликають у них такі захворювання, як артрит, рак, діабет, інфекції ротової порожнини, виразка шлунку, сифіліс, герпес і СНІД. У них хірургічно видаляють очі, їм наносять ушкодження мозку й викликають переломи кісток. У ході військових досліджень тварин отруюють газом, ціаністими з'єднаннями, розстрілюють пластиковими кулями й наносять їм травми предметами, які рухаються з великою швидкістю». Це все відбувається через те, що піддослідні тварини розглядаються вченими як річ, як частина лабораторного устаткування.

Експерименти на тваринах — одна із самих чорних плям на сумлінні людства, вважає Т.М.Павлова. А дійсно, чи можна вважати рівноцінним обмін: життя на знання?

Відомий російський учений-еколог, академік С.С.Шварц неодноразово проголошував, що нехай краще буде біла пляма в науці, ніж в природі.

Захисники тварин виступають із вимогами обмеження, а в деяких галузях досліджень і повної заборони експериментів над тваринами. Вони вважають, що подібні дослідження необґрунтовано порушують права тварин і сприяють поширенню жорстокості в суспільстві. Вони вимагають розробки альтернатив тварині як біологічній моделі шляхом використання одноклітинних організмів, ембріонів яйця, бактерій, культур клітин, комп'ютерних моделей і т.п. Вони вважають, що вбивство тварин в ім'я науки те ж саме, що спалювання людей на багаттях в ім'я релігії.

Більш за те, багато вчених-медиків взагалі ставлять під сумнів саму наукову доцільність проведення експериментів з тваринами. Справа в тому, що різниця процесів, які протікають в організмі людини й тварини робить тестування ліків на тваринах безглуздом. Так, після використання заспокійливого препарату «Талидоміду» для вагітних жінок у різних країнах народилося 10 тисяч дітей з відсутністю кінцівок і іншими каліцтвами. Усього

сучасна медицина нараховує до 150 препаратів, що пройшли випробування на тваринах і є небезпечними для людини. Слід також додати, що в 2001 р. Рада Європи заборонила тестування косметики на тваринах.

Наступною проблемою, тісно пов'язаною з безправ'ям природи, є використання тварин у сільськогосподарській промисловості. Пітер Сингер називає все це «пеклом тваринницьких ферм». Особливо це стосується птахофабрик, де курей утримують в антигуманних умовах. Кури і курчата, яких утримують в тісноті, вискубують один у одного пір'я, б'ються, заклёвують і їдять сусідів. Їм колють антибіотики, щоб запобігти канібалізму — відрізають частину дзьоба.

Забиття тварин на бойні відбувається дуже жорстоко. Жорстоко, без знеболювання позбавляють життя птахів на птахофабриках. Виймання ікри з осетрових риб також проводиться без приглушення риби.

Невимовних страждань зазнають хутрові звірі, яких вирощують на фермах. На фермах через постійний стрес вони також страждають канібалізмом. Хутрових тварин для виробництва хутра вбивають дуже жорстоким чином за допомогою задухи або електроструму.

Особливо потрібно сказати про генну інженерію, яка не тільки не етична, тому що необґрунтовано порушує права тварин і рослин, але й небезпечна з екологічної точки зору, тому що вона непередбачено змінює навколишнє середовище.

Захисники тварин вимагають серйозних змін у сфері використання тварин у сільському господарстві. Вони виступають за гуманне утримання тварин на фермах, а найбільш радикальні з них вимагають заборони на діяльність агрофабрик, хутрових ферм, які необґрунтовано порушують права тварин, закликають до переходу на вегетаріанство або до зменшення споживання м'ясної їжі.

Жаль, любов і повага до природи

У.Шекспір писав: «Бідна розчавлена комаха страждає так само як велетень, який помирає». Леонардо да Вінчі співчував диким птахам, які потрапили в клітки: спеціально відвідував базари, викупував птахів і випускав їх на волю. Бернард Шоу гостро сприймав жорстокість, вчинену стосовно тварин: він відмовив-

ся від споживання м'яса з етичних міркувань і засуджував жорстокі експерименти на тваринах.

Співчуття повинні викликати не тільки вищі тварини — ссавці, птахи, амфібії, рептилії, але й нижчі — комахи, павуки, молюски й навіть рослини, — адже вони теж можуть страждати, а також екосистеми й частини неживої природи. Людина, яка співчуває річці, ніколи не буде її забруднювати. Як у даному випадку не згадати прадавніх естонців — язичників, які навесні боялися навіть сідати на Землю — тому що вона дихає і їй може бути боляче.

Повага до природи — це позиція, яка пропонує не заподіювати шкоди іншому. Повага до природи ґрунтується на екологічній етиці й відповідає певним правилам і обов'язкам (таким як неспричинення зла й невтручання, а також рисам характеру — справедливості та доброзичливості).

«Прийняття почуття поваги до природи — це прийняття певного набору моральних стандартів і правил як вагомих етичних норм» — пише американський екофілософ П.Тейлор.

Повага до природи відрізняється від почуття любові до природи, оскільки певні дії стосовно неї є етично обов'язковими незалежно від наших почуттів і прихильностей. Можна не любити жаб і кажанів, але не можна їх не поважати як живих істот, які мають свою власну цінність і право на життя й волю. Тому, поважаючи цих тварин, ми зобов'язані не завдавати їм шкоди, у випадку лиха надавати їм допомогу, як у ситуації з більш привабливими, улюбленими тваринами.

Так, американські борці з рабством закликали звільнити негрів від рабства, почати поважати їх права й волю, але аж ніяк не любити чорношкірих. Подібна аналогія спадає на думку і у випадку з природою. Потрібно навчитися співпереживати їй, поважати її права й свободи. Потрібно відчувати в кожному житті життя. Повага до природи потребує відповідальності. Це особливо стосується домашніх і свійських тварин. Якщо тварина живе в родині, то вона такий же її член, як і люди. Повинна стати нормою засада про інтереси і права тварин.

Існує думка, що придбавши тварину, можна виховати в дитині добре ставлення до всього живого. Це не завжди так, тому що дитина не може відповідати за тварину. Дитина може заграбати й забути про тварину. Тому ідея дарувати живу істоту як неживий предмет — неетична. Тварина може набриднути дитині. Нікому

не потрібна в родині тварина, яка заважає, викликає роздратування, і аж ніяк не сприятиме вихованню доброго, етичного ставлення до живого.

Права природи

Усі живі істоти: люди, звірі, птахи, рослини, комахи, мікроби, а також екосистеми мають внутрішню, самостійну цінність, мають моральні права і тому є не об'єктом (річчю), а суб'єктом (моральним партнером людини).

Слід зазначити, що моральні права відрізняються від юридичних прав тим, що вони захищаються мораллю, а не законом. Однак, згодом, моральні права можуть перетворюватися на юридичні.

Існує безліч доказів наявності в природи прав. Найпоширеніше таке: кожна жива істота, екосистема має своє благо, свої інтереси, потреби й мету. В свою чергу, завдання права — захищати, гарантувати ці інтереси й потреби, тому що без них живі істоти й екосистеми не можуть жити й повноцінно розвиватися. Тому право належить тому, хто має свої інтереси, потреби й мету. Інакше кажучи, якщо не має інтересів, потреб і цілей, то не має й відповідних прав.

Камінь, який лежить на дорозі, не має ніяких інтересів, потреб і цілей. Тому в нього немає й ніяких прав. Корова, яка проходить повз, має інтереси й потреби, наприклад, у їжі, в гарному поводженні, в житті. У неї є й своя мета, наприклад, жити (будь-яка істота прагне жити й опирається смерті). Тому в корови є відповідні права — на життя, на їжу, на гарне поводження. З іншого боку, вона не має, скажімо, ніяких потреб у свободі сумління й тому в неї немає на це прав (на відміну від людини, в якій є в цьому потреба).

Історія моральних прав — це історія боротьби з невільництвом і безправ'ям. Вона почалася ще в прадавні часи, коли раби під керівництвом Спартака боролися за свою свободу. Поступово свої права завоювали чорношкірі, жінки, діти. Тепер людству залишилося зробити останній крок — визнати права всіх без винятку живих істот, а також екосистем дикої природи, тобто звільнити від рабства й безправ'я всю природу.

Назвемо основні з прав природи.

- ♦ Право на життя (існування).
- ♦ Право на природну свободу.
- ♦ Право на необхідну для життя (існування) частку земних благ.
- ♦ Право на відсутність відповідальності перед людиною.
- ♦ Право на захист законом.
- ♦ Право на захист від непотрібного страждання з вини людини (для живих істот).

Будемо сподіватися, що слідом за Декларацією прав людини незабаром буде прийнята Декларація прав природи, куди ввійдуть вищеперераховані права.

Слід також зазначити, що права природи, також як права людини, не є абсолютними. Тобто вони можуть бути порушені за умови вагомого морального обґрунтування. Так, наприклад, захист свого або життя інших людей, здоров'я, а також пошук їжі є важливим моральним обґрунтуванням для того, щоб вбити тварину. Однак вбивство тварини для розваги, традиції, задоволення або наукового досвіду до таких важливих обґрунтувань, з позиції екологічної етики, не належить.

З кожним роком права природи одержують визнання все в більшій кількості людей. Так, президент Національної Академії Наук України академік Б.Є.Патон нещодавно проголосив: «Права природи так само непорушні, як і права людини» («Дзеркало тижня», 2002, 50–10 жовтня №318).

24 квітня в усьому світі відзначається як День прав тварин. У США і Японії вже існує практика подачі позовів у суд від імені тварин і екосистем, тобто моральні права природи поступово починають визнаватися і як юридичні права природи.

Так рідкісний птах Гавайських островів паліла міг зникнути, тому що на схилах вулкана Кілауеа, де він мешкав, мали бурити свердловини. В 1978 р. Сьерра-Клуб і Одюбоновське товариство подали позов до суду на захист від його імені. Вперше в американській судовій практиці позивачем стала тварина. І птах виграв. Федеральний суд змусив місцеву владу створити для паліли спеціальні охоронні території.

Таким чином, моральні права природи стають основою для законів, які будуть ухвалюватися на захист природи в майбутньому. Вони готують людей до життя в новій сфері відповідальності.

Разом з тим, права природи не претендують на всеосяжну повноту. Не менш важливим для природоохорони залишаються великодушність, повага, шляхетність, щедрість, відчуття обов'язку, любові до природи.

Добробут свійських і сільськогосподарських тварин. П'ять свобод тварин

Добробут тварин — це широка екоетична концепція, яка охоплює такі вимоги, як фізичне й моральне здоров'я тварини, а також її гармонію з навколишнім середовищем. Інакше кажучи, добробут тварини припускає задоволення різних потреб тварин: інстинктивних, фізіологічних, психологічних, соціальних, а також наявність відповідного їх потребам природного середовища.

Добробут тварин — це дуже важливий екоетичний принцип, який повинен виконуватися при утриманні свійських, сільськогосподарських тварин і тварин, які використовують для розваг і наукових досліджень.

В 1984 р. професор А.Уебстер розробив концепцію так званих п'яти свобод (прав) одомашнених тварин, які ввійшли у Всесвітню Декларацію добробуту тварин.

1. Свобода від голоду й спраги — шляхом надання доступу до води і їжі, які підтримують гарне здоров'я й активність.

2. Свобода від дискомфорту — шляхом надання відповідного середовища для проживання, включаючи житло й місце для сну й відпочинку.

3. Свобода від болю, поранень або хвороби — шляхом проведення превентивних заходів або ранньої діагностики й лікування.

4. Свобода виявлення природної поведінки шляхом надання достатнього місця, відповідних сприятливих умов і пристосувань, а також компанії собі подібних.

5. Свобода від страху й стресу — шляхом забезпечення відповідних умов і відносин, які виключають моральні страждання.

Умови утримання тварин у цирках і зоосадах, у віваріях, сучасних тваринницьких комплексах і приватних господарствах часто — густо далекі від концепції П'яти свобод.

Етичне поводження з тваринами передбачає також турботу та лікування хворих тварин. Школярі можуть самі, під керівництвом ветеринарів, брати участь у лікуванні своїх домашніх вихо-

ванців, які можуть страждати від блефариту (запалення повік), черевної інфекції (наявність бліх), здуття шлунка, ожиріння, гастриту.

Форми і методи роботи з учнями

Вправа 1

Ознайомте учнів з інформацією щодо безпритульних тварин. Утворіть з учнів дві великих групи. Завдання першої — підготувати аргументи на користь того, щоб взяти додому безпритульну тварину і потім утримувати її. Інша група має підготувати аргументи проти такого вчинку. Відведіть групам час (5–7 хвилин) аби вони змогли обговорити завдання і підготуватися. Дайте можливість висловлюватися по черзі представникам кожної групи: свій аргумент наводить перша група, на що друга наводить свій контраргумент. Потім — знову перша, і так доти, доки учні не вичерпають своїх можливостей...

Допоможіть учням дійти висновку, що у житті трапляються ситуації, вирішення яких залежить від моральної позиції, переконань людини. Єдине, що можна стверджувати з упевненістю, це те, що за долю домашніх тварин завжди відповідальна людина.

Вправа 2. Аналіз ситуацій

Утворіть кілька груп по 5 учнів у кожній. Кожна група отримує картку, на якій записана одна з ситуацій (перелік і зміст ситуацій Ви можете легко «підглядіти» у повсякденному житті). Приклади ситуацій:

1. «Ви щодня спостерігаєте як ваша подружка виносить на прогулянку щеня спанієля. Пес вже чималенький, він ледве вміщується на руках у дівчинки, проте вона міцно тримає його, і будь-які спроби собаки вирватися зазнають поразки...

А от інший власник піклується про «спортивно-мисливську» форму свого спанієля: він нацьковує його на диких качок, що оселились у міському ставку...»

Хто з власників і які норми екологічної етики порушує? Що б ви порадили кожному з них?

2. «Дві подружки гуляють зі своїми пекінесами. Обидва собаки доглянуті, вичесані... один з песиків зручно вмовстився на руках господині. Інший — на повідку намагається встигнути за своїх

коротких лапках за швидкою ходою дівчинки, яка не помічає, що повідець натягнутий, як струна, і песик просто волочиться по землі...»

Які права і свободи тварин порушують власники? Що ви їм порадите?

3. «Ваші знайомі завели собаку. Але їх дратує, коли він гавкає. Тому вони забороняють йому це робити...»

Які права і свободи тварини порушено? Чи можна взагалі відучити собаку гавкати? Що ви порадите в цьому випадку?

4. «У одній з квартир на вашому поверсі живе собака. Дякуючи йому, ви завжди знаєте, коли сусіди повертаються додому — пес перестає вити і скиглити...»

Про що свідчить така поведінка тварини? Що можна порадити в цьому випадку?

5. «Вашому товаришеві батьки дозволили взяти щеня. Але утримувати його виявилось непростю справою! Песик скрізь залишає калюжі, гризе меблі і взуття... Батьки були у розпачі і запропонували зачиняти щеня на балконі...»

Чи можна вважати правильним таке рішення? Що запропонували б ви?

Відведіть групам до 10 хвилин на обговорення ситуацій, після чого надайте час для виступу представників кожної з груп. Інші учасники можуть доповнювати або спростовувати запропоновані оцінки і рішення.

Подякуйте всім за роботу. Порадьте учням вдома ще раз переглянути інформацію про права і свободи тварин.

Вправа

Проведіть дискусію з проблеми: «Чи можна вважати рівноцінним обмін: життя на знання?»

Вправа

Разом з учнями організуйте виставку косметики (упаковки), не тестованої на тваринах. Проведіть екскурсії на цю виставку для батьків, учнів інших класів. Поясніть переваги такої косметики з етичної позиції.

ТЕМА 5.

ЕТИЧНІ ПРИНЦИПИ СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ

Народні та релігійні традиції етичного ставлення до природи

Екологічною етикою здавна «просочені» різні народні традиції й релігійні погляди. Так, у різних народів існують традиції, повір'я, прислів'я, засновані на добрі, обов'язку і відповідальності, справедливості, симпатії, чуйності, турботі, повазі й любові стосовно тварин, рослин, природи в цілому, які й не мають прямої користі для людини. Американські індіанці вважають, що людина має такі ж права, як кріль, олень або рослина. У койконов, мешканців Аляски, традиції забороняють експлуатувати не тільки людину, але й тварин. В Україні говорять: «горобець маленький, а серденько має», в Естонії — «жаба людині півбрата, вбивати не можна». Традиції російської Півночі забороняють стріляти в лебедів з тієї причини, що той, хто залишився жити з подружжя буде страждати три роки. В алтайців не дозволялося рубати молоді дерева, тому що вважалося, що вони подібні маленьким дітям і губити їх гріх.

Етичному відношенню до природи вчать багато релігій.

У Талмуді читаємо: «Хто збереже одне життя, це однаково, тому якби він урятував увесь світ; хто знищить одне життя — це однаково, якби він знищив увесь світ».

«Ахімса» — один з відомих принципів східних релігій: індуїзму, буддизму й джайнізму. Він означає неспричинення зла будь-якій живій істоті.

«Як мати кидає все, щоб урятувати свого єдиного сина, так буддист завжди повинен висловлювати безмежну любов і

співчуття до всіх живих істот» — вчить Будда. Відома історія про те, як Будда, щоб нагодувати голодного тигра, відрізав і дав йому частину свого тіла.

Іслам учить, що погано поводитися із тваринами означає не підкорятися волі Аллаха.

Пророк Мухаммед якось розповів історію, що одного разу його вкусила мураха й тому він наказав спалити мурашину купу. Довідавшись про це, Аллах насварив його. Іслам учить: «Добро, зроблене тварині, також добро, як і добро, зроблене людині; жорстокий вчинок стосовно тварини так само поганий, як і жорстокий вчинок відносно людини».

Євангеліє говорить: «Праведник печеться про життя худоби».

Народні традиції й приказки, релігійні притчі й вислови є барвистими, переконливими, афористичними, легко привертають увагу й запам'ятовуються, і тому можуть з успіхом застосовуватися у вивченні й викладанні екологічної етики.

Цінності природи

Цінності природи — це суб'єктивна оцінка її значення, якості. Природа має масу цінностей. Деякі з них можуть оцінюватися економічно, у грошовому еквіваленті. Такі цінності називаються економічними, до них відносять господарську цінність природи. Інші цінності дуже важко, або неможливо, оцінити економічним шляхом. Такі цінності природи називаються неекономічними. До них можна віднести естетичну, екологічну, наукову, релігійну й інші цінності природи. Усі ці цінності тією чи іншою мірою корисні для людини. Але є цінність природи, яка некорисна для людини й корисна тільки для самої природи. Така цінність називається внутрішньою, самостійною цінністю або самоцінністю. Внутрішню цінність мають усі живі істоти, а також екосистеми (ділянки дикої природи). Можна сказати, що білка, конвалія, кит існують самі для себе, а не тільки як засіб для досягнень цілей людини. Життя людини так само дороге людині, як життя кита — киту. Можна припустити, що ціль усіх живих істот, видів істот і екосистем, які мають внутрішню цінність, полягає в збереженні життя, у продовженні існування або в їх власному щасті. Тому вони мають моральне право на життя, свободу, захист від страждань з вини людини та ін.

У Декларації Землі, прийнятої в 2000 р. міжнародною комісією, сказано: «...усе живе на Землі взаємозалежне, і будь-яка форма життя має свою цінність незалежно від тієї користі, яку людство від неї має». А в Новій Зеландії, у прийнятому в 1991 р. Законі «Про керування природними ресурсами» захист внутрішньої цінності природи вперше у світі одержав законодавчу основу.

З позиції екологічної етики всі живі істоти мають однакову внутрішню цінність. Наявність тільки однієї внутрішньої цінності — достатня екоетична підстава для охорони дикої й окультуреної природи.

На жаль, у сучасному житті не цінується не тільки внутрішня цінність природи, але навіть і внутрішня цінність самих людей. На 3 Міжнародному симпозиумі з біоетики (Київ, 2004) учений з Албанії навів приклад, як у сучасних албанських селах селяни викликають ветеринарів до хворих корів і свиней (тому, що ті мають економічну цінність), але не запрошують лікарів, коли занедужують старі батьки цих же селян (тому що вони вже немічні й ніякої економічної цінності не надають). При цьому внутрішня цінність старих (те, що вони коштовні самі по собі) у розрахунок не береться.

Американський екофілософ Холмс Ролстон III, який зробив найвагоміший внесок у розробку теорії цінностей природи, виділяє близько 20 різних цінностей. Назвемо найбільш відомі з них, узявши за приклад березовий гай.

Різні цінності березового гаю

а) Економічні цінності

Господарська цінність

Господарську цінність березового гаю легко представити у вигляді оцінки деревини, яку можна використовувати при виробництві фанери або у вигляді дров.

б) Неекономічні цінності

Естетична цінність

Березовий гай вважається одним з найкрасивіших серед різних лісових угруповань. Березовий гай змалювало багато художників, наприклад, Левітан.

Духовна цінність

Береза є одним із самих улюблених дерев у слов'янських і інших народів, і виспівуються в їх поезії. У російській поезії —

береза найулюбленіше дерево. Хакаси зараховували березу до числа шанованих, «чистих» дерев.

Релігійна цінність

Багато народів шанували берези, вважали їх священними деревами й у березові гаї йшли молитися. Так, північно-американські індіанці ставилися до берези з великою повагою й вважали її особливим дарунком Великого Духа. Удмурти вшановували великі берези, які окремо росли у полі, їх заборонялося рубати, під ними молилися. У них існував обряд «Иммала ветлон», в основі якого був культ берези.

Екологічна цінність

Березовий гай — це дуже складна екосистема, де знаходять собі притулок і помешкання тисячі й мільйони живих істот. Березовий гай послабляє жаркі вітри, дає вологу джерелам і річкам, пом'якшує клімат.

Наукова цінність

Березовий гай, особливо прадавній, який не зазнав сокири (як втім і будь-який інший ліс) — справжня лабораторія для вчених.

Освітньо-виховна цінність

Березовий гай — це чудовий зелений «клас» для проведення уроків природознавства, зоології й ботаніки, де учні можуть почерпнути багато цікавого з життя природи.

Рекреаційна цінність

Березовий гай — прекрасне місце для відпочинку, відновлення сил і пошуку натхнення. Статистика свідчить: березові ліси мають величезний успіх у туристів і відпочиваючих, багато санаторіїв розташовані в березових галях.

Внутрішня, самостійна цінність

Крім усього іншого, березовий гай коштовний сам по собі. Він приносить користь не тільки людині, не тільки численним його мешканцям, але й коштовний, корисний сам для себе.

Яка цінність найважливіша?

У зв'язку з тим, що через однобокий економічний підхід, пріоритет найчастіше надається економічній, господарській цінності природи, а на неекономічні цінності природи уваги практично не звертається, — відбувається широкомасштабне знищення природи. На березовий гай найчастіше дивляться як на склад дров, а не як на храм або місце благодаті. З позиції еко-

логічної етики такий підхід неправильний. У природі потрібно високо цінувати всі її надбання, і у випадку конфліктної ситуації знаходити таке рішення, в результаті якого природі було б завдано мінімальної шкоди. А для цього люди повинні добре розбиратися й високо оцінювати саме неекономічні цінності природи. Тому що, як говорили північноамериканські індіанці: «Коли останнє дерево буде зрубано, буде отруєна остання річка й буде виловлена остання риба, погано, проте тільки тоді людина зрозуміє, що вона не може їсти гроші».

Екоетичні принципи відносин людини із природою. Екоетичний ідеал

В екологічній етиці розроблені основні, базові принципи відносин людини із природою. Вони вказують, які дії ми морально зобов'язані здійснювати стосовно природи, або навпаки, утриматися від їх здійснення. Найбільший внесок у розробку цих принципів додав американський екофілософ Пол Тейлор.

1. Не нашкодь.

Цей принцип включає обов'язок намагатися не вбивати жоден організм, не губити популяції видів живих істот і екосистеми дикої природи взагалі.

2. Принцип невторчання.

Цей принцип закликає утримуватися від будь-яких обмежень свободи як окремих організмів, так і екосистем.

3. Принцип порядності.

Цей принцип закликає не обманювати, не порушувати довіри, не вводити в оману ніяку дикую або свійську тварину.

4. Принцип дотримання прав природи.

Цей принцип вимагає поважати й дотримуватись прав природи.

5. Принцип відшкодування.

Перераховані вище чотири принципи не є абсолютними й можуть бути порушені за наявності досить серйозних моральних обґрунтувань. При цьому людина, яка заподіяла зло будь-якому природному об'єкту, зобов'язана компенсувати нанесений збиток. Це може бути створення нових заповідників і заказників, збільшення їх території, допомога тваринам і рослинам, відновлення порушеної якості навколишнього середовища.

Екоетичний ідеал

Під екоетичним ідеалом розуміють такі умови життя на Землі, за яких люди можуть дбати про свої особисті інтереси, у той же час дозволяючи багатьом співтовариствам живих істот у величезній різноманітності екосистем вести безперешкодне існування. При цьому роль людей полягає в тому, щоб направляти й контролювати свою поведінку відповідно до принципів екологічної етики.

Першим кроком на шляху до екоетичного ідеалу є внутрішня зміна в нашій моралі. Адже більшість людей виховувалася в такій культурі, у якій верховенство людини над іншими видами й безправ'я природи вважалося унормованим. Екологічна етика критикує такий підхід, проголошуючи рівноцінність і рівноправність усіх живих істот (включаючи людину).

Другим кроком є виховання в людей добропорядності, співчуття й дбайливості стосовно природи. Без сумніву, екоетичні принципи не є абсолютними, і заради їжі або інших важливих людських потреб їх доводиться порушувати. Однак, такі дії повинні викликати в людей глибокий жаль, щиросерднє бажання відшкодувати збиток тим, хто уражений або скривджений. Тільки за таких умов можливе просування до етичного ідеалу.

Форми і методи роботи з учнями

Вправа

Проведіть конференцію, до якої учні мають підготувати повідомлення.

Орієнтовні теми повідомлень:

- ♦ Ставлення до тварин у нашій родині.
- ♦ Улюблені рослини нашої родини.
- ♦ Пам'ятники тваринам.
- ♦ Релігії світу про ставлення до тварин і рослин.
- ♦ Жива природа в українській народній культурі.

Учні можуть також запропонувати власні теми виступів. З однієї теми можна підготувати кілька повідомлень, які будуть доповнювати одне одного.

Вправа

Проведіть дискусію: чи можна досягти екоетичного ідеалу?

У ході дискусії обговоріть: якщо досягти цього неможливо, то чи варто взагалі вести мову про ідеал? Яка роль ідеалу у формуванні світогляду, волі й інших якостей особистості?

Підведіть учнів до висновку про важливе значення екоетичного ідеалу як високогуманного взірця у ставленні до живої природи, в тому числі — до людей.

Вправа «Уявіть собі світ...»

Зверніться до учнів з пропозицією:

«Уявіть собі світ, у якому немає ані рослин, ані тварин. Ви прокинулися вранці, спитнівши під синтетичною ковдрою, одягли яскравий, але такий же синтетичний одяг, визирнули у вікно... Ані деревця, ані травинки, ані цвірінькання горобців — лише асфальт, камінь, гуркіт машин...»

Нехай учні продовжать фантазувати, допомагайте їм запитаннями: що їдять люди? З чого виготовляють меблі, одяг? Як відпочивають? Чим милуються?

Підведіть школярів до висновку про цінність усіх без винятку рослин і тварин, про цінність кожного прояву життя. Звертайте більше уваги на нематеріальні цінності природи.

ТЕМА 6.

ЕТИЧНЕ СТАВЛЕННЯ ДО ДИКОЇ ПРИРОДИ

Об'єкти природно-заповідного фонду

Дика природа охороняється в Україні у вигляді об'єктів природно-заповідного фонду України. До них відносять природні й біосферні заповідники, природні національні парки, регіональні ландшафтні парки, заповідні урочища, заказники й пам'ятники природи.

Вища категорія природно-заповідного фонду — це природні заповідники. У них заборонена будь-яка господарська діяльність людини. Закритий навіть прохід до заповідника без дозволу адміністрації. Тут повністю охороняється право дикої природи на існування. У біосферних заповідниках і природних національних парках охоронний режим м'якший, їх територія розділена на кілька зон: заповідна, рекреаційна, господарська. В останніх двох дозволений відпочинок людей і обмежена господарська діяльність, яка не суперечить охоронному режиму.

У заказниках і пам'ятках природи також допускається відвідування людьми й обмежене використання природної території.

На жаль, відвідування людьми об'єктів природно-заповідного фонду нерідко призводить до погіршення екологічної ситуації на об'єктах природно-заповідного фонду: після туристів залишається багато сміття, вони вирубують дерева, збирають дикорослі рослини, утоптують ґрунт. Тому під час відвідування біосферних заповідників і природних національних парків (крім їх заповідних зон, де туристам та відпочиваючим перебувати заборонено), а також регіональних ландшафтних парків, заказників і пам'ятників природи потрібно суворо дотримуватись таких ви-

мог: не палити багаття, не залишати сміття, не збирати рослини, не лякати тварин, дотримуватись тиші.

Екологічна етика приділяє велику увагу захисту дикої природи — тим ще вцілілим ділянкам незмінених або слабозмінених людиною екосистем (малопорушені ліси, болота, пустелі, гірські області, тундра, заплави рік і т.п.), не контрольованих й не керованих людьми.

Дика природа має свою самостійну цінність, свої права на існування й свободу. Як вважає американський екофілософ Холмс Ролстон III, ми повинні цінувати, поважати й захищати дику природу насамперед заради неї самої, а не заради потреб людини. Потрібно намагатися цінувати й захищати все те, що ще залишається вільним, диким, гарним, невивченим і недоторканим. Потрібно пам'ятати, що Земля створена не тільки для людини. Людське життя — усього лише одна з форм життя на планеті, і людина не має ніякого права брати Землю у виняткове володіння. Люди повинні використовувати лише якусь частину планети, інша частина повинна бути надана у вічне користування дикій природі. Необхідно надати їй величезні області, які наразі використовуються людиною, забрати звідти людей і машини, рекультивувати дороги й розорані землі, звільнити скуті греблями ріки — нехай туди повернуться корабельні сосни, орли, вовки й ведмеді.

Щоб дика природа існувала й далі, людина повинна забезпечити їй право на свободу. (У цьому випадку під свободою дикої природи розуміються необмежені людиною можливості дикої природи для прояву її здатності до природньої еволюції). Свобода — основна умова існування дикої природи, без неї дикої природи не буває. Втрата свободи зменшує, обмежує здатність дикої природи до творчості, обмежує свободу диких тварин, рослин і інших організмів.

Основні екологічні правила туриста

Відвідуючи ліс, річку, озеро, гори, потрібно пам'ятати екоетичні правила поведінки в природі й дотриматися прав природи.

За можливості намагатися не завдавати шкоди або збитків жодній живій істоті та ні в що в природі не втручатися. Не потрібно ловити й брати в руки диких тварин — їжачків, пташенят птахів, черепах — їх оселя — це поле, ліс, річка. Якщо яструб

на ваших очах вполював ластівку, не треба руйнувати його гніздо, також не слід рвати павутину павука, який ловить комах. Відносини «хижак — жертва» — це нормальні екологічні відносини в дикій природі.

Треба силитися утримати себе від спокуси нарвати підсніжників або сон — трави: дикі квіти, так само як і ми з вами, мають право на життя. Право це не можна порушувати необґрунтовано, заради одержання короточасного задоволення від букета підсніжників у своїй квартирі. Інша справа, якщо ви збираєте цілющі рослини для лікування хвороби. Це буде серйозною причиною, щоб порушити право рослин. Але, навіть, у цьому випадку збір лікарських рослин повинен бути помірним, щоб не ушкодити всієї популяції цілющої рослини. Після збору потрібно попросити в них вибачення за заподіяну шкоду.

Якщо виникло бажання поспостерігати за життям мурах, то в жодному разі не можна ворухити мурашник ціпком: пам'ятайте про екоетичні принципи нікому в природі не завдавати збитку. Розкладаючи багаття, збирайте тільки сухий хмиз: не слід рубати гілки живих дерев, тому що цим порушується право дерев на добробут в природньому середовищі проживання й заподіюється їм певний біль і страждання.

Приготувавши їжу, не забудьте ретельно загасити вогонь, інакше він пошириться лісом, завдаючи шкоди іншим живим істотам.

Іноді з вами можуть статися неприємні випадки, коли дику тварину завдають вам неприємностей. Ворони й сороки можуть украсти їжу, вовк загризе вашого собаку, оса — вжалить. Не потрібно відповідати злом на подібні дії тварин, тому що вони роблять це інстинктивно, неосмислено, ненавмисно, й до того ж, мають право на відсутність відповідальності перед людиною.

Чи існують «шкідливі» тварини? Вовк як «санітар» лісу й важливий елемент екологічних систем

У мисливських книжках частенько йде мова про необхідність знищення так званих «шкідливих» тварин — сойок, сорок, сірої ворони, граків, вовків, лисиць, снотоподібних собак, яструбів і лунів. Однак у природі не буває «шкідливих» або «корисних» тварин. Більше за те, — кожний вид тварин пов'язаний з іншими і вже хоча б через це має право на існування.

Вовка нерідко звинувачують у нанесенні серйозної шкоди сільському й мисливському господарству, що не відповідає дійсності. Європейські експерти вважають, що збиток сільсько-господарським тваринам від вовка у Європі дорівнює лише 0,5 %. У Польщі вовки задирають щорічно 0,002 % усіх корів і 0,06 % усіх овець. Інші вівці й корови гинуть від хвороб. Що стосується дикої природи, то вовк є найважливішим «санітаром» лісу, тому що загалом поїдає хворих, поранених і старих тварин. Вовк сприяє також боротьбі зі сказом, тому що скорочує поголів'я лисиць, безпритульних собак і мишовидних гризунів, які є головними розповсюджувачами сказу. У голодний час він є «годувальником» десятків більш дрібних звірів і птахів, які харчуються залишками його здобичі. Без вовків і інших хижаків прогрес у природі не можливий.

Червона книга

Щоб захистити зникаючі види тварин і рослин від повного знищення, у багатьох країнах існує Червона книга. В 2009 р. в Україні було надруковано чергове, третє видання Червоної книги. В ній містяться відомості про сотні видів тварин і рослин. У Червону книгу України потрапили всі види підсніжників, сон — трави, осетрів, кажанів. Книга забезпечує повну охорону прав рідкісних видів тварини або рослин на рівні виду й індивіда. Занесені в Червону книгу рослини не можна збирати, викопувати, продавати, тварин — ловити, полювати на них й використовувати у комерційних цілях.

Форми і методи роботи з учнями

Вправа

Нехай учні ще раз уважно прочитають правила поведінки в природі. Попередьте, що наступна вправа стосуватиметься саме їх. Відведіть на це 5 хвилин.

Запропонуйте учням утворити коло. Під час вправи — гри «Правильно чи неправильно» учні мають сплеснути у долоні, якщо твердження правильне, або тупнути ногою, якщо твердження помилкове (при цьому темп не повинен бути надто повільним):

- ♦ На прогулянці у національному парку можна спустити собаку з повідка.
- ♦ У заповідниках дозволено окремі види господарської діяльності.
- ♦ У заказниках можна збирати квіти, ягоди, гриби.
- ♦ Буваючи на природі, слід зчиняти якомога більше галасу, аби відлякувати диких тварин.
- ♦ Для багаття слід брати лише сухі гілки.
- ♦ Змії жалять людей тому, що вони злі і підступні.
- ♦ Якщо вам трапилось у лісі пташеня, його потрібно забрати й вигодовувати вдома.

Якщо учні захочуть пояснити, чому згодні (або не згодні) з тим чи іншим твердженням, надайте їм таку можливість.

Залиште також час для з'ясування питань які, можливо, виникли в учнів, і подякуйте їм за активну роботу.

Вправа «Суд над вовком»

Поради щодо її проведення представлено у Програмі. Намагайтесь залучити до гри якомога більше учасників, аби не було пасивних спостерігачів, а всі брали участь у обговоренні.

Вправа

Обговоріть з учнями ситуацію: Ти їдеш з батьками через ліс. Раптом перед автомобілем з'явилась косуля і твій батько, який кермує, не зорієнтувавшись, ненавмисно, важко травмував її. Що робити? Думки батьків розділились: мати вважає, що треба швидко везти травмовану косулю до ветлікарні, а батько — використати м'ясо в їжу.

На чиєму боці ти будеш? Які аргументи наведеш?

ТЕМА 7.

ТВАРИНИ, ЩО МЕШКАЮТЬ ПОРЯД З ЛЮДИНОЮ

Незважаючи на те, що екоетичне відношення до природи припускає насамперед невтручання в її справи, проте нерідко виникає необхідність допомогти диким тваринам і рослинам, які потрапили в біду з вини людини.

Найпоширеніший випадок — це загибель диких птахів — синиць, щиглів, качок, горобців під час суворої зими через брак їжі. Раніше в різних книжках про природу були заклики підтримати їх у важку хвилину, тому що потім птах віддячить людині, з'їдаючи різноманітних комах — шкідників садів і городів, або бавлячи слух людини своїм співом.

Однак, навіть якби від птахів не було ніякої користі, їм однаково потрібно допомогти у важку зиму. Просто тому, що вони, як і всі інші живі істоти, прагнуть жити, мають на це право й цінні насамперед самі по собі. Не потрібно шукати яку-небудь вигоду від свого доброго вчинку: допомога слабкому, який потрапив у скруту, важлива сама по собі й не має потреби у виправданні. Допомогти диким птахам узимку досить легко: вони самі летять із лісів і полів до людського житла. Синиці часом так зголодніють, що забувши всяку обережність, беруть насіння просто з руки. Для пташиної підгодівлі слід вивісити за вікном або у дворі годівницю, простіше за все її зробити з молочного пакету, вирізавши з одного боку отвір. Горобців можна годувати білим хлібом, синиць — несмаженим соняшниковим й гарбузовим насінням, несолоним салом, дроздів і снігурів — пучками ягід горобини й калини, диких качок і лебедів, які плавають в ополонках — хлібом, зерном, вареною картоплею, сирими овочами.

На початку й навіть у середині літа можна знайти безліч дрібних калюж, які швидко пересихають. Гинуть тисячі пуголовків, не встигаючи перетворитися на жаб. Врятувати їх легко — озброївшись сачком і банкою, потрібно відловити пуголовків і потім відпустити їх у великий ставок або ріку.

Після того, як молоді жабенята й жабки вилупляться з пуголовків, вони залишають водойми й роблять невеликі переходи. Якщо на їхньому шляху трапляється автомобільна дорога, то вони будуть масово гинути під колесами. Те ж відбувається, коли навесні жаби поспішають на нерест. Тому в такі дні потрібно організувати чергування на дорогах, збираючи й переносячи зелених мандрівників подалі від доріг.

Нашої допомоги просять і дерева. Особливо саджанці, молоді деревця, які ростуть у містах і селах. У літню спеку вони можуть загинути від посухи. Якщо ви побачили такі дерева, не полінуйтеся полити їх з відра хоча б двічі на тиждень.

Нерідко буває так, що через порив сильного вітру або з інших причин ламається гілка дерева. Якщо вона ще повністю не відірвалася, дереву можна допомогти, повернувши гілку в попереднє положення й міцно перев'язавши ганчіркою або бинтом. Через якийсь час гілка може зростися.

Часто буває так, що в руки людей потрапляють хворі або скалічені звірі й птахи — ворони, сороки, зайці, їжаки, білки. Якщо ви впевнені, що вони загинуть у природі, а у вас вдома їм є де жити, спробуйте їх забрати до себе на лікування, обов'язково користуючись порадами досвідченого ветеринара.

У квітні й наприкінці серпня — початку вересня, коли підсихає трава на південних схилах ярів, біля залізничних і автомобільних доріг, лісосмуг, на узліссях, трапляються низові пожежі. Довідатися про них легко за низьким сизим димом, який стелеться по землі. Полум'я вузькою смужкою сковзає землею, спалюючи суху траву й листя. І якщо великі звірі й птахи можуть врятуватися від вогню, то дрібні тварини — ящірки, жаби, комахи, черв'яки, павуки — стають його жертвами. Вогонь знищує і молоді дерева, і чагарники, обпалюючи їх кору. Боротися з низовими пожежами або палами (найчастіше причиною їх виникнення є люди) — досить легко. Такий невеликий пал потрібно затоптати ногами, зашмагати віником з гілок з листям або засипати землею. В результаті будуть врятовані від загибелі тисячі живих істот.

У населених пунктах живуть дикі (кажани, шпаки, дрозди, дикі бджолині і т.п.) і безпритульні (собаки, кішки) тварини. Багато диких тварин — птахи, кажани, дикі бджолині сім'ї вимагають допомоги у будівництві місць гніздування, а ті з них, які залишаються зимувати — дятли, синиці, голуби, горобці, білки, щиглики — організації підгодівлі взимку. Допомогти їжею у важкий зимовий час потрібно і безпритульним тваринам. Дикі тварини мо-

жуть жити в населених пунктах — у дуплах дерев (дятли, білки, кажани), в землі — кроти, вити гнізда в кущах (солов'ї, дрозди), в дахах будинків (кажани, сови), в купах хмизу (їжаки, вужі, ящірки). Зазвичай, безпритульні тварини знаходяться в населених пунктах у занедбаному стані. Вони часто страждають від голоду, хвороб, місцеві жителі їх нерідко труять або відстрілюють. Тому їх потрібно не тільки підгодовувати взимку, але й віддати згодом до притулку, в надійні руки окремим громадянам, а головне — стерилізувати, і не викидати на вулицю собак і котів.

Дикі тварини, що залишаються зимувати, часто гинуть від голоду. Щоб запобігти цьому їм потрібно робити годівниці, які розміщують в парку, біля будинку, на балконі. Це може бути порожня пластикова пляшка або пакет з-під молока для птахів. За дріт вони підвішуються до гілки дерева або кріпляться назовні вікна або балкону. Найчастіше взимку до годівниць злітаються голуби, горобці і синиці. Годувати їх потрібно хлібом, несолоним салом (яке підвішується шматками за ниточку), гарбузовим і соняшниковим сирим насінням. Корм для птахів в годівницю потрібно класти кожного дня, починаючи з кінця листопада і до середини березня. Білочок слід годувати горішками. У міських парках вони часто ручні і спускаються взимку з дерев на стук горіха по горіху, прямо до людини, яка принесла їм горішки (волоські, ліщину). Годівниці для птахів в лісі (парку) найкраще ставити на галявинах, подалі від людей, підвішувати на дерево.

Навесні повертається багато перелітних птахів — ластівок, шпаків, білих лелек, стрижив, солов'їв. Для шпаків і синиць потрібно на початку березня будувати з дощок і вивішувати пташині будиночки (схеми пташиних будиночків вказані в Додатку № 4 цієї книги). Будиночки для синиць і шпаків розвішуються в парку, саду на дерево, на висоту 4-7 метрів (можна і вище). Для кажанів (схеми будиночків для кажанів вказані в Додатку № 4 цієї книги) будиночки вішаються на дерева на висоті більше 7 метрів, льоток повинен бути спрямований на південь, південний схід або південний захід. Прикріплювати будиночки до дерева слід дротом, а не цвяхами, щоб не псувати дерево.

Етично ставитися до тварин — означає не ловити їх, не мучити, підгодовувати взимку, розвішувати пташині будиночки і будиночки для кажанів і диких бджолиних сімей.

Існують десятки видів диких бджолиних, яким можна допомогти у пошуках «житла». Це оси, земляні бджоли, бджоли, які живуть на стеблах рослин, джмелі, шершні. Бджолині можуть сели-

тися в стеблах тростини, діаметром 2-12 мм, які нарізають так, щоб одні кінці були закриті міжвузлями, а інші відкриті. Довжина жердини 10 см. Їх зв'язують в пучки по 20-100 штук і прив'язують до стовпчиків на висоті не менш, ніж півтора метра від землі.

Форми і методи роботи з учнями

Вправа «Якщо ви...»

Запросіть учнів утворити коло. Запропонуйте учням відреагувати на такі запитання (при цьому темп не повинен бути надто повільним):

- ♦ Якщо ви хоч раз брали участь у гасінні палу, сплесніть у долоні.
- ♦ Якщо ви хоч раз полили деревце біля будинку, підстрибніть.
- ♦ Якщо ви хоч раз підв'язали зламану гілку дерева, тупніть ногою.
- ♦ Якщо ви ніколи не підгодовували птахів, сплесніть у долоні над головою.
- ♦ Якщо ви розмовляєте зі своїми батьками про те, як покращити стан довкілля, підніміть вгору руку.
- ♦ Якщо ви підібрали поранене пташеня або допомогли тварині іншим чином, простягніть руки вперед.

Запропонуйте такі заключні запитання:

- ♦ Чи дізналися ви один про одного щось таке, чого не знали досі?
- ♦ Що ви дізналися взагалі з цього завдання?
- ♦ Що ви дізналися про себе?

Залиште також час для з'ясування питань які, можливо, виникли в учнів, і подякуйте їм за активну роботу.

Вправа-дискусія

Обговоріть з учнями ситуацію: до вас за порадою звернулись двоє молодших учнів, які прагнуть підгодовувати птахів взимку. Проте, вони ніяк не дійдуть згоди, де і які корми краще заготовляти. Один з хлопчиків (Сергій) стверджує, що краще зібрати у лісі, у полі насіння дикорослих трав, ягоди глоду, горобини і взимку нагодувати ними птахів у місті. Інший — Дмитро — переконаний, що набагато краще збирати насіння кавунів, динь, гарбузів і саме ним підгодовувати птахів. Що скажете ви? Кого з хлопців підтримаєте? Чому?

ТЕМА 8.

ГУМАННЕ СТАВЛЕННЯ ДО РОСЛИН

Рослини — надзвичайно вразливі до дій людини живі організми. Це підтверджено останніми науковими дослідженнями.

На думку головного наукового співробітника казанського Інституту біохімії й біофізики РАН, академіка РАН І.Тарчевського, дерева можуть відчувати й спілкуватися. Материнське дерево, переживаючи стрес, занеджує, коли гинуть пересажені від нього молоді деревця. Рослини можуть попереджати один одного про небезпеку, яка насувається, дають один одному поради, квітнуть від доброго, ласкавого відношення до них людини й гинуть від холодного й байдужого.

Каліфорнійський дослідник Рендалл Фонтес досліджував рух електричних потенціалів від клітини до клітини, тобто найпростішу нервову систему в рослинах. Один із засновників сучасної біофізики, Чандра Бозе на основі біофізичних досліджень стимуляції клітин рослин дійшов висновку, що «рослини відчують біль, розуміють вплив». В 1966 році американський дослідник Клив Бакстер підключив до рослини детектор неправди й змусив одну людину відігравати роль мучителя, іншу — цілителя. Один палив, колов, ламав гілки й листя, інший лікував рани, поливав ґрунт, нашіптував ласкаві слова. І рослина почала розрізняти людей! Коли в кімнату входив «мучитель», рослина сигналізувала електричним сплеском («скрикувала») і заспокоювалася, коли наближався «цілитель», електрична активність різко знижувалася. Більше того, навіть при одній лише думці дослідника «підпалити лист» рослина видавала високий стрибок самописця. «Рослини здатні вловлювати електромагнітні коливання й навіть... думки!» — записав вражений експериментатор.

Результати дослідів у різних лабораторіях світу підтвердили: рослини — це складні організми, які мають пам'ять і музичні

здібності, страждають від застуд, поганого травлення й навіть від нудьги.

Незважаючи на скептичне відношення деяких учених до наявності аналога нервової системи у рослин, останні дослідження підтверджують це. Так, професор Варшавського університету Станіслав Карпинський, в 2010 р. підтвердив ефект «запам'ятовування» рослинами інформації.

Недарма в кельтській мові зростаючі дерева одухотворені, зрубане дерево тієї ж миті стає неживим. З погляду екологічної етики всі живі істоти, в тому числі й рослини, незалежно від наявності в них розуму, мають свої інтереси, потреби, права й внутрішню цінність. Рослини, подібно до людей мають здатність до живлення й росту, дихання й самозахисту, певні властивості і здібності, подібні до тих, що визначають їх інтереси. А хто має інтереси, той потребує прав для їх захисту. Інакше кажучи, рослини, як суб'єкти життя, мають свої інтереси, права, внутрішню цінність і тому повинні бути захищені заради них самих. Рослини можуть мати такі права:

- ♦ право на існування;
- ♦ право на відшкодування збитку з вини людини;
- ♦ право на свободу;
- ♦ право на процвітання;
- ♦ право на відсутність відповідальності перед людиною;
- ♦ право на необхідну для існування частку земних благ;
- ♦ право на генетичну різноманітність.

Однак на практиці завжди можна знайти досить підстав, щоб ігнорувати права й інтереси індивідуальних рослин. І якщо поки ми не можемо захищати всі індивідуальні рослини (що не робить їх такими, які не мають відношення до екологічної етики), то можемо брати під абсолютну охорону хоча б частину з них — ті, що занесені у Червону книгу, а також меморіальні, естетично цінні, вікові й прадавні (тобто такі, які досягли максимального віку для даного виду) дерева.

Вікові дерева, як люди похилого віку — хворі й слабкі, вимагають уваги й турботи. А хворого й слабого захищають не тому, що це економічно вигідно, а тому, що оточуючі його не

лише сильні і здорові, а ще й відповідальні, гуманні, шляхетні.

Вікові дерева очікують нашої доброти, співчуття, милосердя й турботи. Вони варті того, щоб їх опікували й плекали, а не знищували. Охорона вікових дерев — це наш ритуал покаєння перед тими з них, яких уже немає на землі з вини людини. Недарма знищення вікового дерева в багатьох городян усе частіше викликає справжню психічну травму.

Зовнішній вигляд дерева оцінюється за наявністю дупел, грибів-трутовиків, кількості сухих гілок. Щоб допомогти старому дереву, існують різні способи його лікування. Це пломбування дупел, підв'язування старих гілок. Пломбування дупла відбувається таким способом. Спочатку дупло очищується скребком від трухлявої деревини та дезінфікується 5% розчином мідного купоросу. Потім, коли поверхня дупла висохне, в дупло закладається плomba з гіпсу, глини та церезиту у співвідношенні 4:1:1 або гіпсу і церезиту в пропорції 1:1.

Вікові дерева потрібно не тільки захищати від фатальної сокири, але й лікувати: зашпаровувати дупла, підгодовувати коріння, підтримувати опорами старі гілки. Навіть із мертвими віковими деревами потрібно поводитися шанобливим чином.

Намагайтеся етично ставитися до лісу, дерев, квітів. Етично ставитися до лісу, значить не залишати за собою сміття або не загашені багаття, не рубати живі дерева та кущі, не ламати гілки, не шуміти у лісі, особливо навесні та на початку літа (коли птахи і звірі виводять потомство). Етичне ставлення до дерев означає не рвати гілки, в тому числі під час релігійних свят — Вербної неділі та Трійці, пломбувати дупла старих дерев, не розпалювати під кроною дерева багаття. Етичне ставлення до диких квітів означає не збирати їх а лісі або полі (особливо це стосується занесених до Червоної книги рослин), не топтати їх, не викопувати цибулини.

Етичного відношення до себе вимагають і первоцвіти — ранньоквітучі рослини, занесені в Червону книгу України. Це — усі види підсніжників, шафрани, сон-трава, білоцвіт, цикламен Кузнецова. На жаль, кожний сезон (лютий-травень) вони знищуються в Україні у величезних кількостях, до 20-25 млн. квітів. Якщо так буде відбуватися й далі, через десяток років вони можуть повністю зникнути. Основна частина первоцвітів незаконно зривається й продається 14 лютого (День закоханих) і 8 березня.

Щоб урятувати ці рідкі й гарні квіти, ніколи не купуйте їх у торговців. Закликайте до цього своїх друзів і знайомих.

Правила догляду за домашніми рослинами — наступні. Коли в горщику висихає земля, слід полити рослину. Ні в якому разі не треба лити воду в уже вологий горщик — квітка може загинути від загнивання коренів. Не всі квіти люблять прямі сонячні промені. Для більшості кімнатних рослин більше підходить непряме сонячне світло. Рослини в горщиках слід пересаджувати (змінюючи землю) раз на 1-2 роки. Найкраще це робити навесні, у березні-квітні. Деякі рослини вимагають підживлення. Це може бути торф, спеціальні суміші, які продаються в квіткових магазинах.

Форми і методи роботи з учнями

Вправа

У малих групах обговоріть ситуації:

Перед святом 8 Березня твій старший брат запропонував піти до найближчого лісу і назбирати пролісків, підсніжників: «Ми назбираємо багато, частину подаруємо мамі, а інші продамо, щоб були гроші на подарунки дівчатам у класі. Може, ще й собі купимо щось цікаве.» Що ти йому відповіси? Чому?

Навесні, біля станцій метро та базарах часто можна зустріти різного віку людей, що продають занесені до Червоної книги первоцвіти: проліски, підсніжники, ряст, білоцвіт тощо. Якими будуть твої дії? Чому?

Вашому класу дали завдання зібрати гербарій. Тобі вдалось з'ясувати, що вищу оцінку отримає той, кому вдасться знайти рідкісні, навіть занесені до Червоної книги рослини. Які рослини будеш збирати ти? Чому?

Ти дуже поспішаєш на автобус. Для того, щоб встигнути на нього, тобі необхідно пробігти по гарній клумбі. Поки ти будеш обминати клумбу — автобус від'їде. Що ти робитимеш? Чому саме так?

Нехай кожна група представить свою ситуацію і шляхи її вирішення. Інші можуть доповнювати, коментувати.

ТЕМА 9.

ГРОМАДСЬКИЙ РУХ НА ЗАХИСТ ТВАРИН І ДИКОЇ ПРИРОДИ

Громадські екологічні організації є одними з головних популяризаторів і лобістів екологічної етики. Так, Швейцарська партія захисту тварин, створена в 2010 р., одним зі своїх головних завдань вважає захист прав тварин. Відомий австралійський екофілософ Пітер Сингер спільно зі своїми іспанськими колегами організував міжнародну організацію — «Великий мавпячий проєкт», мета якої — юридичне затвердження прав людиноподібних мавп в Іспанії й ряді інших країн. Велику роботу з освіти в галузі екологічної етики проводить ПЕТА — (Люди за етичне відношення до тварин) — потужна міжнародна зоозахистна організація, яка об'єднує понад 1,6 млн. чоловік і має прихильників в 20 країнах. Вона фінансує видання підручників і посібників з екологічної етики, проводить просвітницьку роботу серед різних груп населення з захисту прав тварин.

У Росії в цьому питанні явним лідером є московський Центр захисту прав тварин «Віта». На його сайті є різноманітний вибір літератури з захисту прав тварин. Серед заслуг Центру — заборона проведення кориди в Москві і заборона вбивати бельків у північних морях Росії. Багато екологічних і зоозахистних організацій називають себе радикальними захисниками флори, фауни і дикої природи.

Що таке радикальна організація на захист дикої флори й фауни? Від організації помірного напрямку вона відрізняється радикальною тактикою дій і радикальною філософією, які ґрунтуються на визнанні рівноправності й рівноцінності всіх живих істот. Активісти такої організації дорівнюють права диких тварин і рослин до прав людини і вважають, що заради захисту стає морально виправданим порушення несправедливого закону або знищен-

ня приватної власності, яка занапащає природу. Вони наполягають на включенні в поняття «наси́льство» завдання шкоди ди́ким тваринам і рослинам.

«Побільше б нам радикальних аболіціоністів у наш природоохоронний рух», — пише американський екофілософ історик Д. Сэйвен. На його думку рабство, в якому зараз перебувають дикі тварини й рослини, таке ж зло, як рабство, яке було в ХІХ столітті в південних штатах США. «Якщо рабство — зло, його не можна поліпшити або виправити реформами — воно повинне бути скасоване», — вважає автор.

Важливо відзначити, що для радикальних борців за права дикої природи, флори й фауни «інтереси живої природи, її існування й розвиток самі по собі набули характеру вищої цінності, не тільки порівняльної але й переважаючої цінності власного буття», — пише відомий російський еколог, член — кореспондент РАН О.В.Яблоков. — Доказом слугують непоодинокі випадки свідомої самопожертви серед захисників природи (на захист тварин від людини і стихійних лих)...це виражається в загибелі членів дружин з охорони природи і співробітників природоохоронних інспекцій, на Заході — в рості певної форми природоохоронних рухів і місіонерства з метою захисту від людини залишків природних багатств Африки, Азії, Південної Америки і Світового океану. З ризиком для життя ці люди встають на шляху гарпуна, який летить у кита, порушують державні кордони, право власності тощо».

Одним з перших радикальними діями на захист диких тварин (китів) став займатися один з організаторів Гринпис Пол Уотсон. Улітку 1979 р. він вирішив почати бойові дії проти піратів — китобоїв, які, зневажаючи всіма квотами й міжнародними угодами, продовжували браконьєрський промисел китів. Для цього Пол придбав судно, назване їм «Морський пастух», і вирушив таранити кораблі китобоїв. Поблизу берегів Португалії він наздогнав браконьєрське китобійне судно «Сьерра» і двічі таранив його, пробивши величезну діру. Пірати-китобої ледве добралися до берега. Португальська поліція схопила команду «Морського пастуха». Через кілька місяців мужніх захисників китів відпустили, проте їх судно, за португальськими законами, повинне було відійти потерпілим, тобто бракон'єрам. Щоб не припуститись такого, команда вночі зіпсувала механізми в машинному відділенні «Морського пастуха» і затопила корабель.

Іншого разу, захищаючи «бельків» — малят тюленів-котиків — від забиття на лабрадорському льоду на берегах Ньюфаундленда, Пол Уотсон був побитий і ледь не втоплений мисливцями, які промишляли «бельків». Потім Уотсон створив міжнародну організацію — «Морські пастухи» і купив кілька суден. З товаришами в 1987 р. поблизу берегів Аляски успішно відігнали японських рибалок, які застосовують дрифтерні сітки. Крім цього «Морські пастухи» ведуть радикальну боротьбу проти винищувачів вовків у Британській Колумбії й проти японських рибалок, які знищують дельфінів.

В 1986 р. «Морські пастухи» потопили два порожні китобійні судна в Рейк'явіку. Втрати китобоїв склали 4,6 млн. доларів. Пол Уотсон і його друзі вважають, що знищення власності не буде насильницькою дією, якщо націлене на виведення з ладу знарядь, за допомогою яких відбувається насильство стосовно живих істот.

У травні 1977 р. два студенти на острові Оаху випустили в море пару дельфінів, яких вчені Гавайського університету 8 років тримали в неволі. «Ми не вкрали дельфінів, — заявили студенти в суді, — ми їх повернули назад». Судді зі студентами не погодились, і захисників цих тварин засудили до ув'язнення на півроку. На Гавайях студенти стали знаменитостями й створили організацію «Підводна залізниця».

У ряді країн ведуться активні акції проти спортивного полювання. В 1963 р. Асоціація саботажу полювання провела кілька голосних акцій проти любителів популярного в Англії полювання на лисиць. Активісти розкидали по полях ароматизоване м'ясо, щоб відбити в собак нюх, і плутали мисливців неправильними звуками ріжків. Іноді активісти своїми тілами закривали від мисливців лисячі нори.

В 2007 р. активісти Гринпіс, переодягнені ягуарами, залізли на дерева на ділянці біосферного резервату Юнгас, в Аргентині, відданого під вирубування лісу. Ця акція була спрямована на те, щоб врятувати прадавній ліс і ягуарів, які там живуть. Створена Дейвом Форманом у США радикальна природоохоронна організація «Земля насамперед!» узвичаїла тактику екотажу (екологічного саботажу). Актом екотажу є дія, яка має на меті зупинити, порушити або сповільнити якийсь процес, шкідливий для природи (наприклад, полювання або вирубування лісу). Мета екотажу — зробити екологічно шкідливі дії економічно не-

вигідними. Дії екотажу мотивуються почуттям релігійної або моральної тривоги. Як правило, екотаж не належить до публічних актів і є свідомим відходом від загальноприйнятого закону заради життєво важливих громадських цілей (охорона природи).

Формен заявив, що «усі інші істоти: чотириногі, крилаті, шестиногі, які пускають корені, які цвітуть, мають таке же право на буття, як і ми з вами». Незважаючи на арешти й переслідування з боку комерційної преси, активісти «Земля насамперед!» відстоювали від вирубування хвойні дерева, забиваючи в них цвяхи (шипуння лісу), саботували трофейне полювання, прикривали своїми тілами від бульдозерів місця існування рідкісної плямистої сови.

Значних успіхів у розвитку екологічної етики домоглися українські громадські екологічні і зоозахисні організації. В 2006 р. в Україні був ухвалений Закон «Про захист тварин від жорстокого поводження», розроблений Київським еколого-культурним центром і Київським товариством захисту тварин «SOS». На підставі цього Закону громадською еколого-правовою організацією Екоправо — Київ і Київським еколого-культурним центром було виграно кілька судових справ на захист вовків від жорстокого поводження: зокрема, заборонено вбивати вагітних вовчиць, вовчат і полювати на вовків у період розмноження.

Форми і методи роботи з учнями

Програмою передбачено проведення зустрічі з представниками громадських екологічних організацій.

Спрямовуйте бесіду таким чином, щоб з'ясувати, як практично школярі можуть брати участь у роботі цих організацій, сприяти їх діяльності. Визначте одну — дві спільні справи, до яких можуть долучитися учні найближчим часом. Створіть групу активістів — волонтерів, помічників у роботі громадської організації.

Вправа «Збережи вогник»

Цю вправу доцільно проводити на заключному занятті, вона стимулюватиме процеси самовиховання, допомагаючи образно уявити риси, які школярі намагаються у собі виховати. До того ж вона враховує прагнення учнів до романтичних ритуалів і символів, справляє яскраві емоційні враження. Ця вправа має бути

несподіванкою для учнів, про неї не слід попереджати заздалегідь.

Учасники утворюють коло. Ведучий (не обов'язково вчитель; це має бути людина, чия екологічна позиція авторитетна для учнів — представник громадської екологічної організації, працівник зоопарку, природоохоронної служби тощо) тримає у руках запалену свічку й говорить:

«У мене в руках вогник людяності, доброти, любові до всього живого, до рідної землі. Я залишаю назавжди в собі іскру від цього вогника. Я передаю цей вогник тобі, (називає ім'я наступного учасника) і бажаю чистих думок і добрих справ на захист природи. Будь обережним, не згаси його».

З цими словами ведучий передає свічку учневі, що стоїть поряд. Той повторює сказані слова й побажання і передає свічку іншому. Важливо не випадково не загасити свічку! Але ще важливіше — не завчити наперед слова, які мають говорити учні. Вони повинні робити це самостійно, особисто, додаючи щось власне, від щирого серця, нехай навіть не у всіх це виходить однаково гарно.

Коли свічка повернеться до ведучого, він промовляє:

«Давайте подякуємо один одному за тепло й добро, за прагнення цінувати і берегти життя рідної природи. Нехай нам стане сил дотримати слова!»

ЛІТЕРАТУРА

- Андреев Д., 1993. Роза мира. — М.: Товарищество Клышников-Комаров и К. — 301 с.
- Борейко В.Е., Грищенко В.Н., 1999. Спутник юного защитника природы, изд. второе, дополн. — К.: КЭКЦ. — 304 с.
- Борейко В.Е., 2003. Прорыв в экологическую этику, изд. третье, дополн. — К.: КЭКЦ. — 228 с.
- Борейко В.Е., 2004. Краткий курс экологической этики. — К.: КЭКЦ. — 72 с.
- Волна. Экологический журнал, 2003. — №3 (36), спецвыпуск о правах природы. — Иркутск.
- Гуманитарный экологический журнал, 1999-2011, www.ecoethics.ru.
- Леопольд О., 1980. Календарь песчаного графства. — М.: Мир. — 216 с.
- Людина і довкілля. Захист тварин, 2003, за заг. ред. Н.І. Новикової. Тернопіль: Астон. — 99 с.
- Павлова Т.Н., 1997. Биоэтика в высшей школе. — М. — 147 с.
- Риган Т., В защиту прав животных. Линзи Э., Божественные права животных, 2004. — К.: КЭКЦ. — 104 с.
- Сайт Киевского эколого-культурного центра — www.ecoethics.ru
- Симонова Л.П., 1998. Ключи от природы, или этические беседы по экологии. — М.: Агар, Мик. — 143 с.
- Сингер П., 2002. Освобождение животных. — К.: КЭКЦ. — 136 с.
- Сладков Н., 1965. Дикая фигура охотника // Звезда №3. — С. 184-189.
- Феномен жестокости, 1975 // Природа №1. — С. 89-104.
- Швейцер А., 1992. Благоговение перед жизнью. — М.: Прогресс. — 372 с.

ДОДАТКИ

Додаток № 1 Утворення груп

2 групи. Учасники дістають зі скриньки картки, на яких написані голосні чи приголосні букви, відкриті чи закриті склади, назви хижих чи трав'яїдних, домашніх чи диких тварин.

Запропонуйте учням пострибати на одній нозі (не вказуйте, на якій саме!), потім на іншій. Поміняйте ноги кілька разів і раптово зупиніть вправу. Хто зупинився на лівій нозі — утворюють першу групу. Інші — другу.

4 групи. Покладіть до скриньки картки, на яких написані слова-іменники (стіл, вікно, зима, одяг...), прикметники (синій, дерев'яний), дієслова (ходити, читати, плести...), числівники (один, десять, тридцять п'ять...).

Якщо додати інші частини мови, можна створити більше груп.

Якщо для виконання завдання не важливо, щоб групи були однаковими за кількістю учасників, нехай поділяться за порами року, хто коли народився: зима, весна, літо, осінь.

5 груп. Кожен дістає зі скриньки картку, яка має форму геометричної фігури: квадрат, ромб, коло, трикутник, трапеція. Так само можна використати листівки із зображеннями різних квітів: троянд, айстр, гладіолусів, лілей тощо — залежно від необхідної кількості груп.

Щоб учасникам легше було збиратись у групи, покладіть на майбутні робочі місця груп картки з відповідними зображеннями.

Можна запропонувати учасникам порахуватись, як на фізкультурі, але називати не числа від одного до п'яти, а робочі дні тижня: понеділок, вівторок, середа, четвер, п'ятниця.

6 груп. Роздайте учасникам картки із нескладними математичними прикладами. Нехай не тільки самі розв'яжуть їх, а й перевірять сусіда. Одну групу утворюють ті, у кого відповідь «1», другу — «2», і так до 6.

Аналогічно можна скористатись знаннями учнів з систематики тварин (рослин), підготувавши картки із видовими назвами комах (білан капустяний...), риб (окунь, карась, сом...), земноводних (саламандра, жаба-повитуха...), плазунів (ящірка прудка, гадюка степова...), ссавців (соня лісова...).

Якщо для роботи підготовлено набори фломастерів з 6 кольорів, нехай кожен візьме по одному з них, а потім згрупуйте учасників за кольорами.

Вправа «ГОЛОСИ ТВАРИН» також дозволяє поділити клас на невеликі групи.

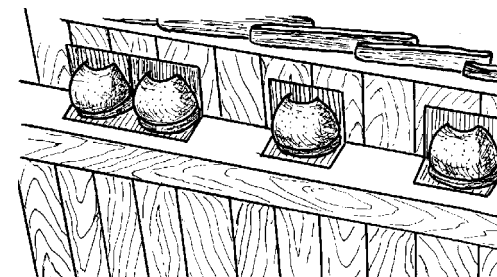
Зробіть достатню кількість карток із зображеннями kota, собаки, коня, інших тварин залежно від того, скільки груп потрібно створити. Покладіть картки до скриньки і запропонуйте кожному учневі взяти картку. Витягнувши картку, учні не повинні показувати її один одному. Нехай усі стануть посередині класу, заплітають очі і видають звуки тварин, зображених на їхніх малюнках. Не розплітаючи очей, імітуючи звуки, вони мають зібратися в одну групу з тими, хто, наприклад, нявкає...

Буде багато галасу й сміху! Але атмосфера приязності від цього лише зміцниться.

Замість малюнків можна написати назви тварин на папірцях і скрутити їх у невеличкі трубочки або прошепотіти назву тварини кожному учневі на вухо, що додасть таємничості, посилить емоційні враження від гри.

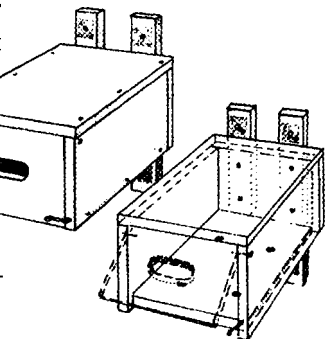
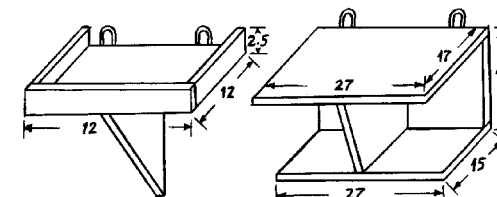
Додаток № 2

Штучні домівки для різних видів птахів, диких бджіл та кажанів

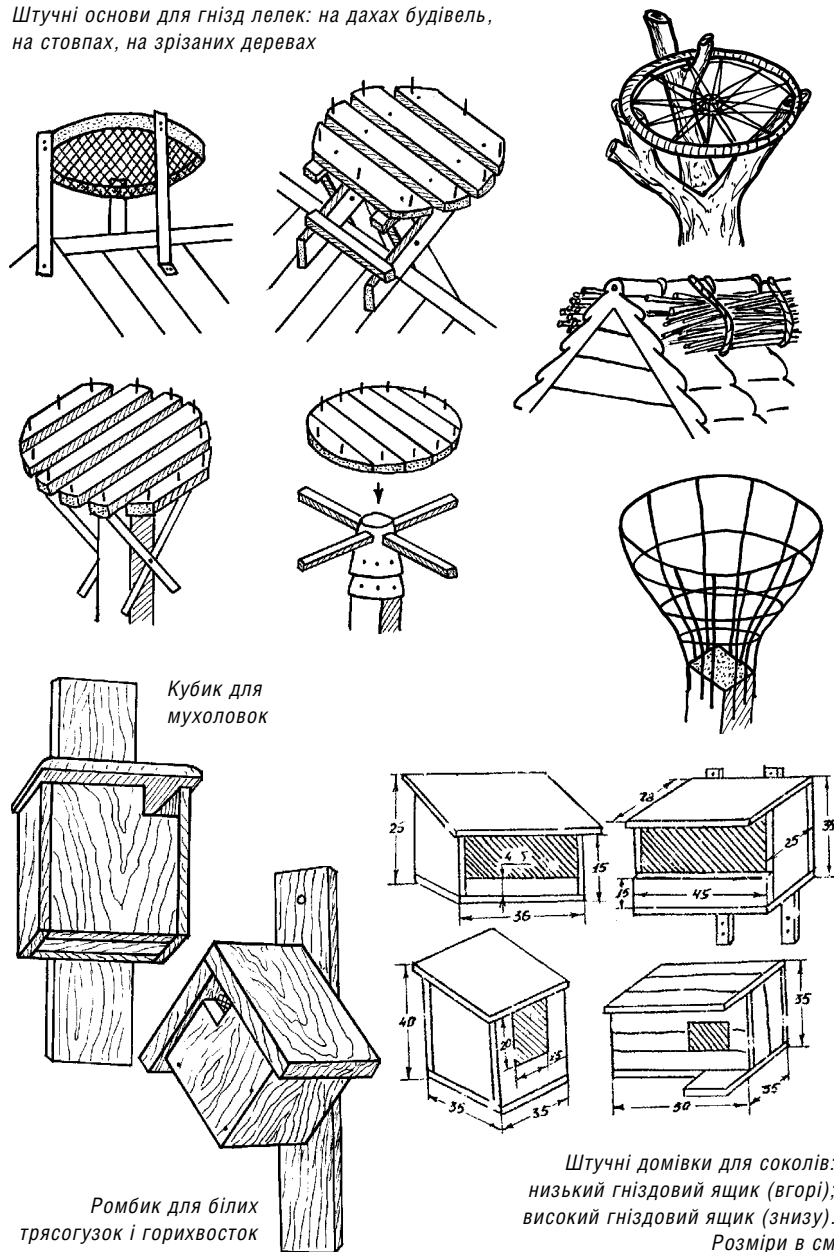
Штучні домівки для міських ластівок з цементу, алебастра

Домівки для стрижів:
отвір 6,5 x 3,2 см, висота
14 см, ширина 22 см, довжина
35 см (товщина дошки 2 см)

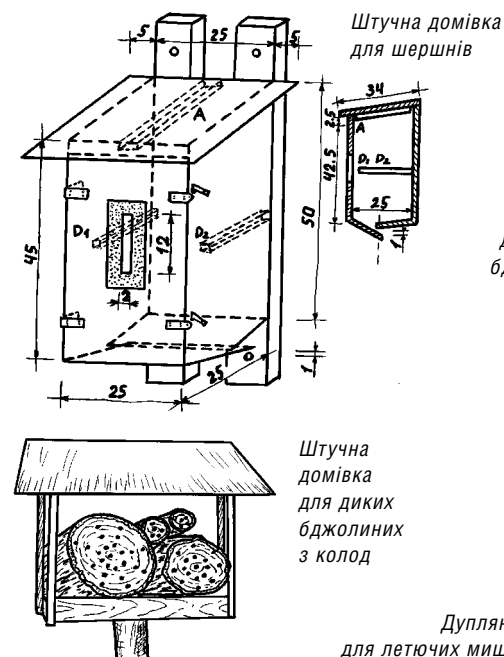
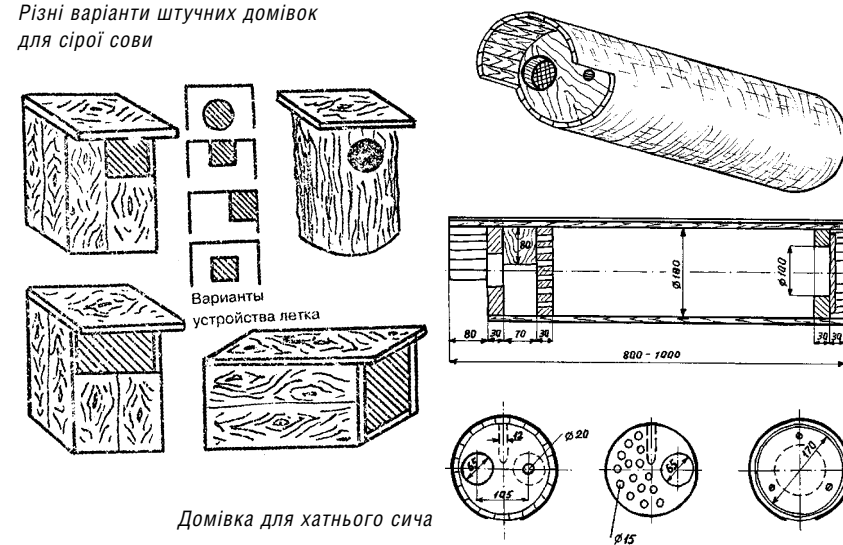

Домівки для сільської ластівки

Штучні основи для гнізд лелек: на дахах будівель, на стовпах, на зрізаних деревах

Різні варіанти штучних домівок для сірої сови

УЧЕБНОЕ ИЗДАНИЕ

БОРЕЙКО Владимир Евгеньевич
ПУ СТОВИТ Наталья Афанасьевна

**ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ЭТИКА
И ГУМАННОЕ ОТНОШЕНИЕ
К ЖИВОТНЫМ И РАСТЕНИЯМ**

Методическое пособие для учителей
2011, 80 стр.

Киевский эколого-культурный центр
Ассоциация зоозащитных организаций Украины

Для учителей общеобразовательных учебных заведений

Оригинал-макет Светланы Желясковой

© Киевский-эколого-культурный центр, 2011